

UNIVERZA V LJUBLJANI
EKONOMSKA FAKULTETA

EKONOMSKA ZGODOVINA

ZGODOVINA SLAMNIKARSTVA V DOMŽALAH IN OKOLICI
TER NJEGOV EKONOMSKI VPLIV
(seminarska naloga)

MENTOR: prof. Fabjančič

AVTOR: Miklavčič Boris
Urbanc Matej

Ljubljana, 21.11.2006

KAZALO

1. Začetki slamnikarstva v Domžalah	4
1.1 Od slame do kit in slamnikov	5
1.2 Novosti v slamnikarstvu	6
2. Razlog za množično proizvodnjo v domžalskem prostoru	7
3. Domača slamnikarska obrt in razvoj podjetij	8
3.1 Logarjeva slamnikarska tovarna v Stobu	8
3.2 Kršmančevo in Ravnikarjevo slamnikarsko podjetje	9
3.3 Slamnikar Jakob Flis na cesti Tabor	9
3.4 Mačkovo slamnikarsko podjetje	9
3.5 Mazovčeva slamnikarska obrt	10
3.6 Škrabarjeva slamnikarska obrt	10
3.7 Slamnikarska obrt Valentina Pavliča	10
3.8 Koširjeva slamnikarska delavnica	10
4. Tirolci in njihova slamnikarska podjetja v Domžalah	10
4.1 Tovarna Pavla Mellitzerja	11
4.2 Tovarna Janeza Kleinlercherja	12
4.3 Tovarna slamnikov Stemberger-Mellitzer	12
4.3 Podjetje Peter Ladstatter in sinovi	12
4.4 Sudetski slamnikarji in njihov vpliv na razvoj	13
4.5 Slamnikarska tovarna Franca Haraka v Domžalah	13
4.6 Slamnikarska tovarna Rudolfa Mayerja	14
4.7 Univerzale Domžale	14
5. Ekonomski razvoj Domžal in vpliv slamnikarstva na razvoj Domžal	16
5.1 Papirniška industrija	16
5.2 Kemična industrija	16
5.3 Tekstilna industrija	17
6. Domžale, pomembno obrtno in trgovsko središče	18
7. Kulturni in društveni razvoj Domžal	19
7.1 Gasilski društvi Domžale in Stob	19
7.2 Godba Domžale	20
7.3 Katoliška društva	20
7.4 Liberalno telovadno društvo Sokol v Domžalah	21
7.5 Športni klub Disk Domžale	21
8. Pomembnejša podjetja v Domžalah	21
8.1 Tovarna kovčkov in usnjenih izdelkov Toko Domžale	21
8.2 Helios Domžale	22
9. Razvoj komunale	23
9.1 Ceste	23
9.2 Gradnja avtobusne postaje v Domžalah	23
9.3 Železnica	24
9.4 Vodovod	24
9.5 Kanalizacija	24
10. Razglasitev Domžal za trg leta 1925	25
11. Zaključek	28
12. Povzetek	29

Uvod

V seminarski nalogi bova poskušala predstaviti zgodovino slamnikarstva v Domžalah in kasnejši ekonomski razvoj Domžal. Seminarska naloga je sestavljena iz dveh delov in sicer v prvem delu predstavlja zgodovino slamnikarstva, v drugem delu pa ekonomski razvoj Domžal. Sama zgodovina slamnikarstva pa je pozneje razdeljena na več delov in sicer je v začetku poudarjen razvoj samega slamnikarstva kot obrti, pozneje pa so predstavljena tudi vsa pomembnejša podjetja oziroma posamezniki, ki so ta slamnikarska podjetja vodili. Slamnikarstvo pa je vsekakor podlaga ekonomskega razvoja Domžal tedaj in v kasnejših časih. Prav zato v naslednjem petem poglavju opisujeva gospodarski razvoj Domžal, ki seveda obsega več podpoglavij, ki prikazujejo določene segmente gospodarskega razvoja. Tako prikazujeva razvoj novih industrijskih panog, razvoj komunale, kulturnega in društvenega življenja, predstavlja pa tudi dve podjetji, ki sta bili takrat vodilo razvoja Domžal.

1. Začetki slamnikarstva v Domžalah

O prvih poskusih in začetkih slamnikarstva v domžalskem okolišu ni pisnih poročil. O Ihancih, ki naj bi jim po ustnem izročilu v tej dejavnosti pripadlo prvo mesto, je Valvasor poročal, da izdelujejo postelje ter da jih prodajajo na vseh vrstah sejmi in žegnanjih na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem. Slamnikarstva torej ne omenja, a je malo verjetno, da pletenje kit in slamnikov ne bi vzpodbudilo njegove pozornosti, če bi že bilo v deželi.

O tem da je slamnikarstvo dejavnost iz Firenc v Italiji prinesel neki odsluženi vojak iz Ihana ali bližnje okolice, da so bile prve kite spletene in prvi slamniki sešiti na Ihanskem območju, so si starejša poročila dokaj enotna, le da nekatera postavljajo dogodek na Goričico, drugi na Brdo ali v Ihan. Janko Kersnik pa je po pripovedovanju neke ženice o začetkih slamnikarstva napisal, da je neki tujec, ki je prenočil pri Mačku, domače naučil te obrti.

Začetki slamnikarstva segajo v dobo merkantilističnega gospodarstva, ko je država pospeševala trgovanje, obrtno in industrijsko proizvodnjo ter uvajanje novih obrtnih panog, to je v prvo polovico 18. stoletja. Po ustnem izročilu naj bi prvi Ihanski izdelovalec Slamnikov to obrt ljubosumno čuval zase in svojo družino. Vendar je moral zaradi velikega povpraševanja naučiti tudi druge. Tako se je pletenje kit in šivanje slamnikov najprej razširilo v Žeje, nato tja do Save in Domžal ter v širšo okolico. Kot je ugotovil Vlado Valenčič, je izdelovanje slamnikov v Ihanu in sploh na slovenskem prvi omenjal potopisec Benedict Franc Herman leta 1780. Avtor dodaja, da so po vsej deželi precej nosili slamnike in da je bila slamnikarska obrt najbolj razvita v ihanski župniji.

Kamniški sodnik je leta 1783 obravnaval pritožbo ihanskih slamnikarjev proti zakupnikoma kamniškega sejma Ivanu Schefferju in Jerneju Horvatu, zaradi previsoke "štantnine" ali sejmine. Ihanci so tožbo izgubili, ker sta dokazala, da sta pobirala samo po sedem krajcarjev od prodanega slamnika, kolikor so plačevali že njihovi predniki in je bilo že od nekdaj v navadi. Komaj 5 dni po tej obravnavi pa so nižjo štantnino doseči zlepa. Prošnjo sta, morda po nasvetu sodnika, v imenu Ihanskih slamnikarjev napisala krumperška podložnika Nikolaj rak-Kramarček iz Ihana in Andrej Kokalj-Rahne iz Preloga. Podatek je zanimiv zaradi časovne opredelitve in kaže na razširjenost te gospodarske dejavnosti, saj ni bila več omejena na eno družino ali eno vas.

Da je ta obrt še starejša priča slamnik, ki ga je nad oltarjem sv. Notburge v grobeljski cerkvi v fresko tehniki v letih 1759-1761 naslikal Franc Jelovšek. Ob slamniku pa je kot surovino za pletenje kit, naslikal pšenični snop. Nekatera hišna imena in priimki Slamnik pa kažejo, da je slamnikarstvo še kakšnega pol stoletja starejše. Poleg že omenjenih ihancev so ihanske slaničke prvi kupovali in preprodajali kočevski in blejski krošnarji. Že leta 1790 je slamnike odkupoval v Domžalah in okolici neki krošnar s Tirolske in jih po Avstriji prodajal naprej. Po letu 1806 je največjo zaslugo za razprčevanje pridobil Tirolec Andrej Grimm.

Od leta 1820 dalje se je proizvodnja slamnikov na tem območju precej povečala. Takrat je bila slamnikarska obrt že zelo razširjena na Pšati, v Šentjakobu ob Savi, v Dragomlju, Študi, Stobu, Trzinu, Mengšu in v župniji Ihan. Izdelovali so bele in črne grobo izdelane slamnike za preprosto domače ljudstvo. Iz Pšate in Šentjakoba so jih prodajali na Tirolsko, iz Dola pa v Nemčijo.

Moravški rojak Anton Rožič, knjižničar v Trstu, je okrog leta 1823 v svojem poročilu, ki je ostal v rokopisu zapisal: »V župnijah Dol in Ihan, v obsegu približno 12 ur, izdelujejo vseh vrst slamnike. Mnogo jih ugodno prodajo na Štajersko, Koroško, Avstrijo in Salzburško in tudi na Bavarsko. Ti moški slamniki letno prinašajo okrog 80.000 goldinarjev v deželo. Izdelovanje Slamnikov se glede na kakovost, trpežnost in lepoto v 56 raznih oblikah povzpelo

skoraj do najvišje stopnje popolnosti. Slamniki si zato zaslužijo, da jih vsi priporočajo; tudi dež dobro prenašajo. Civilni in duhovni gospodje jih nosijo navadno v poletju; najboljši stane 1 goldinar 30 krajcarjev.«

Okrog leta 1840 je bila ta dejavnost že močno razširjena po vaseh okrog Doba, Brda, Mengša, Komende in Kamnika. Medtem, ko so nekdanje vse delo od pletenja kite do šivanja in dokončnega oblikovanja slamnika opravili v isti hiši, se je v Trdinovem času delo že delilo na pletenje kit in šivanje slamnika. Samo v Ihanu, ki je bilo začetek in prvo središče slamninarske obrti, so v tem času izdelali približno 25.000 slamnika. Viri posebej omenjajo odličnega slamnika Tablarja iz Ihana, ki je izumil in uvedel likalnik za surovo izdelane slavnike, slavnika Lukovšek pa je njegov likalnik še izpopolnil. Med leti 1840 in 1851 se je razvoj slavnika in prodaja domačih izdelkov na tujem zelo prizadeval Andrej Jelenc iz Ihana. Peter Hercinger piše leta 1847, da pride s slavniki v deželo okoli 60.000 goldinarjev in tudi več, poročili se med seboj dopolnjujeta.

1.1 Od slame do kit in slavnika

Za pletenje kit so nekdanje uporabljali domačo pšenično slamo, Navadno so žanjice že na njivi iz stoječe pšenice odbrale slamo za pletenje in jo požele v roke ali pest vsak šop posebej ter jo, da je niso poškodovale, s poresli narahlo povezale. Moški so jo v kozolcu zložili posebej. Čas med žetvijo in mlatitvijo, ko se je žito sušilo, so ženske izkoristile za vlečenje slame. To se opravile tako, da so snop stisnile med noge in iz njega s klasom vred izvlekle lepo, za pletenje primerno slamo. Tako izbrane pšenice niso omlatili s cepci, da slame ne bi poškodovale, ampak so jo obtolkli, osmukali na riflu ali očofali ob stolicu ali steno skednja, ponekod so jo obtolkli s tolkačo, pozneje so zrnje osmukali na mlatilnici. Izbrano zrnje so prihranili za seme.

Ostanke snopov, rekli so jim goljufi so jih omlatili tako kot drugo žito, s cepci ali z mlatilnico. Ker je za pletenje uporabna samo slama med zgornjim členkom in klasom, so neuporaben delitovje odsekali, pušlje pa povezali v butaro. Jeseni, ko se je približal čas za »plejo« so butare prinesli k peči, ker se je suha slama lažje otrebila ali okolenčila. Otrebljeno slamo so še preblali, tanko skupaj, debelo skupaj in bolj hrapavo skupaj. Iz tanke so pletli bolj fine kite, ki so bile tudi bolj plačane. Iz najbolj debele slame so pletli kosman. Gladko slamo so navadno še belili ali žveplali, in sicer tako, da so v nalašč za to narejeno skrinjo, ki se je dobro zapirala in tesnila, naložili navlažene kite, v enem kotu pa so v kovinski posodi zažgali žveplo. Po dveh ali treh urah so skrinjo odprli in kite razložili, da so se posušile. Hrapavo in slabšo slamo so barvali z rdečo, modro, črno ali kakšno drugo barvo.

Iz tako pripravljene slame o od zgodaj jeseni, ko je delo na polju pošlo in se je začelo slabo vreme, »pri kiti sedeli« od jutra do pozne noči vse tja do spomladi, ko je slama pošla. Vsaka ženska je imela na mizi pred seboj pušelj navadne ali barvne navlažene slame, v naročju pa komolec, na katerega je kito sproti navijala. Komolec je bila stara dolžinska mera 48 cm. Za eno kito je bilo potrebno splesti okoli 25 metrov kite ali 40 komolcev, za pisane kite 60 komolcev. Za eno kito je bilo slamo potrebno zasukati 25.000 krat. Najbolj vztrajne pri kiti so bile ženske. Šolarji so morali splesti po eno ali dve kiti na teden, da so imeli denar za šolske potrebščine. Ženske, ki so vso sezono trdo pletle, so si navadno za velikonočne praznike lahko kupile novo obleko.

Tako kot so se že vnaprej zmenili, so se vsak večer zbrali v drugi hiši, kamor so prišli mladi in stari, bajtarski in gruntarski ljudje iz vasi, včasih celo iz sosednje vasi. S tem so nekaj prihranili pri olju ali petroleju za razsvetlavo, še večji pomen pa so imela družbena srečanja. Navadno so za dekleti na »plejo« ali kakor so reki na Kitarske večere, prišli tudi fantje. Ti niso imeli kit s seboj ampak so bolj za šalo kakor zares pomagali plesti dekletom, in sicer z

drugega konca. Na takšnih večerih so veliko prepevali in se pogovarjali; skratka bilo je živo in veselo. V pred pustnem času, razen ob petkih, menda noben kitarski večer ni minil brez harmonike ali domačega godca, navadno so se končali s plesom. Nazadnje pa so fantje dekleta pospremili do doma.

Kite so pletli največ iz sedmih slam, barvne iz osmih slam, pa tudi druge, na primer iz petih devetih, šestnajstih ali celo iz enaindvajsetih slam. Pletli so tudi specialne kite, nazobčane na eni ali na obeh straneh, tako imenovane sak ali cikcak kite. Nekdaj, ob koncu 19. stoletja so znali nekateri plesti do 80, nekateri celo do 120 različnih vzorcev. Zaradi velike konkurence slamnikarske industrije v zahodni Evropi v drugi polovici 19. stoletja so bile na naših tleh zahteve slamnikarskih industrijcev po kakovostnih kitah vse večje. Peter Melizer je leta 1859 v domžalske kraje prinesel nove vzorce, ki so zelo zvišali vrednost izdelkov. Domačine je naučil plesti črno-bele kite in jih odkupoval po še enkrat višji ceni kakor navadne, tedaj so začeli iz kit izdelovati torbice, namizna pregrinjala, vložke za čevlje, trakove in druge predmete.

1.2 Novosti v slamnikarstvu

Že omenjeni Tirolci, ki so imeli pogosto poslovne stike s slamnikarji v Domžalah in okolici, so dobro spoznali tudi proizvodnjske spretnosti in njihov način izdelovanja slamnikov. V Domžalah in okolici so še zmeraj šivali tradicionalne slamnike iz domače pšenične slame, ter z izdelki predvsem zadovoljevali potrebe domačega podeželskega prebivalstva. Toda slamnik ni bil več le nujno pokrivalo in zaščita pred soncem, ampak je vse bolj postajal tudi modni izdelek.

Avstrijska oblast je ob koncu prve polovice 19. stoletja začela z raznimi odloki in predpisi omejevati krošnjarjenje in star način blaga iz drugih dežel. To je zelo prizadelo tirolske krošnjarje. Da ne bi ostali brez zaslužka, so bili prisiljeni o novem načinu trgovanja. Odločili so se za novo prodajno mrežo s stalnimi trgovinami in celo za lastno proizvodnjo in pri tem dosegli nepričakovan uspeh. Tirolski trgovci, ki so dobro obvladovali tržišče, so za zahtevni evropski trg kupovali slamnike v severni Italiji, ki je bila pod Avstrijo. Hkrati so se spoznali z njihovo proizvodnjo modnih slamnikov. Leta 1862 so v Marostici postavili svojo prvo tovarno slamnikov, ki jo je vodil Krizant Landstatter.

V Šestdesetih letih 19. stoletja je tako zaradi političnih razmer kakor zaradi uvedbe strojev in izboljšanih tehnoloških postopkov prišlo v slamnikarstvu do velikih sprememb. Avstrija je v severni Italiji leta 1859 izgubila Lombardijo in leta 1866 Benečijo. Zaradi visokih carinskih dajatev pri izvozu in uvozu je skupina Tirolskih slamnikarjev opustila tovarne v Italiji. Že jeseni istega leta je družba Ladstatter-Oberwalder et Comp. v Domžalah ustanovila novo slamnikarsko tovarno. Iz tovarn v Bassanu in Marostici so v Domžale pripeljali izboljšane modele za slamnike in jih uvedli v proizvodnjo v svojih obratih. Hkrati so bili Tirolci primorani z izdelovanjem finejših vrst slamnikov, po katerih je bilo veliko povpraševanje in so jih za svoje kupce v Avstriji, na Poljskem, Češkem in na Madžarskem nabavljali v Italiji. Pri sodobni proizvodnji so dobro izkoristili znanje, ki so si ga pridobili v Benečiji. Za prenos sodobne strojne tehnologije v domžalske slamnikarske tovarne sta se posebej odlikovali rodbini Landstatter in Oberwalder. Tako so nekdanji tirolski krošnjarji postali pionirji slamnikarske industrije s sodobno tehnologijo na širšem domžalskem prostoru. V Domžalah so se naselile tirolske družine Mellitzer, Kleinlercher, Kurzthaler, Stemberger, Feldner in Tegischer, ki so bili lastniki in člani družb slamnikarskih tovarn ali pa so bili v njih zaposleni. Zato je bilo ime Tirolec neposredno združeno s slamnikarstvom. Več svojih obratov so Tirolci zgradili tudi drugod, na primer na Dunaju, Gradcu, Pragi in Lwovu.

Čeprav so posamezne tirolske družbe nastopale povsem samostojno, so med seboj zgledno sodelovale, tržišče so si natančno razdelile in nastopale kot monopolisti. Tudi vse novosti, ki so se pojavile pri proizvodnji slamnikov, so takoj vpeljali v svojih tovarnah. Polagoma so začeli opuščati kite iz domače slame, ampak so kite in surovino za pletenje kit uvažali in Kitajske in Japonske. Domači obrtniki so še naprej šivali slamnike iz domačih kit in z njimi zalagali domžalske tovarnarje.

2. Razlog za množično proizvodnjo v domžalskem prostoru

Domžale z okolico so bile Tirolcem že dolgo znane po pletenju kit. Vedeli so, da bodo tu dobili dovolj kit, kot polizdelkov, da je tu dovolj spretnih šivalk in druge delovne moči za njihove slamnikarske tovarne. Posebej so bile Domžale privlačne zaradi cenene vodne energije in ugodne lege od cestnoprometnem križu, medtem, ko je železnica prišla šele pozneje. Ker so bili končni izdelki zelo odvisni od polizdelkov, je bilo nujno najprej ločiti pletenje kit, ter šivanje in oblikovanje slamnikov. Pletenje se je s povpraševanjem hitro razširilo od Šentjakoba do Kranja, tja do vznožja Kamniških planin, do štajerske meje in Janč. Po oceni ljubljanske trgovske in obrtne zbornice se je leta 1875 v kamniškem okraju s pletenjem kit in šivanjem slamnikov ukvarjalo okrog 12.000 ljudi, to je nekaj manj kot polovica prebivalstva. Od 800.000 slamnikov so jih več kot polovico izdelali v domačih slamnikarskih obrtnih delavnicah in le 367.000 v industriji. Že leta 1880 so proizvodnjo ocenili na 1 milijon kosov. V tem času je bilo v šestih domžalskih slamnikarskih tovarnah zaposlenih okrog 400 delavcev in delavk. V hribovskih predelih so pretežno pletli kite, v ravninskem delu slamnike šivali, v tovarnah pa so jih dokončno oblikovali in poslali na trg.

Novice so leta 1884 ugotovile da odkar imajo Tirolci v Domžalah in okolici slamnikarsko industrijo, domače ljudstvo životari, tujci pa bogatijo. Premožnejše domačine so pozvali da naj zberejo potreben kapital in slamnikarsko obrt vzamejo v svoje roke. Medtem so v prvi polovici 19. stoletja pletli kite in šivali slamnike le kajžarji, so v drugi polovici stoletja zaradi vse večjega povpraševanja začeli s tem tudi kmetje. Cena kit se je povečala, toda tisti, ki so kite pletli, so bili zaradi delitve dela gospodarsko vedno bolj odrinjeni in odvisni od trgovine in so glede na trdo delo zaslužili najmanj.

Anton Koblar je leta 1886 v župnijski kroniki župnije Šentjakob ob Savi zapisal, da domačini pozimi pridno pletejo kite, drugi pa iz njih šivajo slamnike. Dodaja pa, da jim je ta tako pomembna domača obrt pred kakšnimi 30leti prinašala veliko več dobička kakor dandanes. Domačini so slamnike sami prodajali po Kranjskem, Hrvaškem, Srbiji, Ogrski in celo po južni Rusiji. Sedaj so to obrt spravili podse Tirolci, ki so se naselili v Domžalah. Pred 30leti je zaslužek znašal več kot en goldinar na dan, potem pa komaj 10 do 30 krajcarjev. Ker se je zaradi dobrega zaslužka sklenilo več zakonov, je bila med kočarji v župniji revščina. Leta 1883 je celo deželni zbor razpravljal o slamnikarski obrti. Takratne razmere in propadanje te obrti je orisal poslanec Janko Kersnik. Med drugim je povedal, da se je v nekaj več kakor desetih letih cena kit znižala za polovico. Deželni zbor je predlagal, da naj bi se v Domžalah vsaj za dve leti ustanovila šola za pletenje kit iz slame. Poučevala naj bi strokovnjaka iz Italije in Švice, kjer so poznali več vrst kit. Šola naj bi prirejala tudi pettedenske tečaje po okoliških občinah. Deželni zbor je predlagal tudi, da naj razpišejo 25 do 50 kron nagrade za tiste kmete, ki bi se posebej posvetili pridelovanju slame za pletenje kit.

V Domžalah, Dobu in Trzinu in Mengšu so po naročilu ministra za trgovino že leta 1874 vpeljali tečaje za pletenje kit. Leta 1896 je ministrstvo za uk in bogočastje organiziralo štiri do šest tedenske tečaje za pletenje kit v Domžalah, Lukovici, Moravčah, Dolske, Trzinu; Mengšu, Cerkljah, Tunjicah, Kamniku, Šmarci, Radomljah in Prevojah. Tečaji so bili namenjeni tudi širši okolici teh krajev. Poučeval je Matija Oberwalder, tirolski Nemec in

najbrž domžalski slamnikar. Predvidenega učitelja iz Švice in Italije pa ni bilo. V štirinajstih dneh so se naučili plesti od 80 do 120 vzorcev.

Po ugotovitvi obrtnega nadzornika je zaradi vodilne vloge slamnikarske industrije v Domžalah in Mengšu domača slamnikarska obrt na začetku 20. stoletja nenehno propadala, saj so v širšem ravninske predelu okoli Domžal izdelali vsega 60.000 slamnikov.. Da bi se razmere v domači slamnikarski obrti vsaj delno izboljšale v preskrbo surovin in organizirano prodajo kit, so na pobudo domžalskega župnika Franca Bernika leta 1908 ustanovili Kitarsko društvo Domžale, ki je delovalo kot zadruga. Ta je pletilec kit priskrbela ličje, ki so ga iz ruskega lesa izdelovali v okolici Rumruka na Češkem. Nekaj 100 članic zadruga je v kratkem času napletlo 30.000 kit. Zadruga je pleticam vse sproti plačala, imela pa je težave, ker v začetku še ni imela organizirane prodaje polizdelkov in ne denarja. Ko so se razmere uredile je ustanova v korist svojih članov in članic uspešno poslovala do prve svetovne vojne. Po vojni so se razmere tako spremenile, da so ustanovo po sklepu občnega zbora 11. marca 1926 razpustili.

Pred koncem 19. stoletja so začeli izdelovati novo vrsto slamnikov brez kit, in sicer vezane, ki so jim rekli ihanci. Na začetku 20. stoletja so v Ljubljano prinašali slamnike naprodaj prinašali razni ljudje iz Domžal in okolice. Ljudje so kar vsem rekli domžalski slamnikarji. Pred prvo svetovno vojno je bilo v slamnikarskih podjetjih zaposlenih že okrog tisoč delavcev.

3. Domača slamnikarska obrt in razvoj podjetij

Več samostojnih slamnikarskih obrtnih delavnic je nastalo v drugi polovici 19. stoletja. Le posameznikom se je kljub močni konkurenci dobro organiziranih tirolskih slamnikarjev in njihovega močnega kapitala posrečilo razviti industrijska slamnikarska podjetja.

3.1 Logarjeva slamnikarska tovarna v Stobu

Po poročilu Franca Bernika je tovarna začela poslovati leta 1857, po drugem viru pa naj bi se to zgodilo tri leta pozneje. Janez Markužič je bil rojen 16. maja 1833 pri Logarju v zgornjih Domžalah 46. Slamnike je izdeloval že njegov oče. Ko je bila v Stobu prodana Žankarjeva domačija, je Janez kupil gospodarsko poslopje, ga podrl in sezidal tovarno za izdelovanje slamnikov. Zraven je kupil še hišo in se preselil v Stob in s seboj prinesel hišno ime pri Logarju. Po njegovi smrti 18. februarja 1888 se je njegova žena poročila s Francem Cerarjem Rahnetovim iz spodnjih Domžal. Cerar je pred prvo svetovno vojno izdelke prodajal na Hrvaškem, v Slavoniji, Bosni, Hercegovini, Črni gori, Dalmaciji, a Štajerskem, Koroškem, Primorskem, Ogrskem, Češkem in nekaj malega v Avstriji. Za njegovo podjetje so slamnike izdelovali tudi okoliški obrtniki. Izdelali oz. prodali sp letno 80.000 slamnikov, med vojno pa samo po 20.000 slamnikov, v glavnem iz domačih kit. V Cerarjevi tovarni so imeli leta 1919 dve hidravlični stiskalnici in kar 20 šivalnih strojev. Zaposlenih je bilo 10 delavcev, 2 delavk, 2 predelavca in štirje uradniki. Po prvi svetovni vojni je bila tovarna Franca Cerarja v Stobu na novo registrirana, kot tovarna za izdelavo klobukov in slame in klobučevine in drugih izdelkov iz slame in klobučevine, pa prodaja na drobno in veliko. Njegov zastopnik je bil Franc Cerar ml. S pogodbo 16. decembra 1922 sta ustanovila družbo z omejeno zavezo. Dne 22. januarja 1923 so na sodišču registrirali glavnico 600.000 kron. Franc Cerar se je s pogodbo zavezal, da do tovarniško podjetje z glavnim obratom v Stobu in s podružnico v Celju z vsemi stroji, orodji, s tovarniško in trgovsko opremo ter drugim imetjem prepustil družbi v last. Po dobrih dveh letih je bil Franc Cerar st. izbrisan iz registra, novi gospodar Franc Cerar ml. pa ni bil kos zadolženemu podjetju. Konec leta 1927 je podjetje propadlo in leta 1929 je bilo poslopje prodano in preurejeno v dobrodolni dom.

3.2 Kršmančevo in Ravnikarjevo slamnikarsko podjetje

Andrej Jančigaj-Sušovec ali Suša je bil rojen 19. novembra 1839 pri Sušovcu ali Sušu. Slamnikarske stroke se je izučil doma, saj je bil njegov če Valentin Jančigaj slamnikar. Andrej je slamnikarsko obrt začel opravljati leta 1860 pri Kršmancu v Zgornjih Domžalah št. 8, na sedanji Krakovski cesti. V svoji stroki je bil dokaj uspešen, saj je prvi pričel šivati naložene slamnike. Pred tem so poznali le šivanje na krajce. Leta 1867 so jih začeli šivati s šivalnimi stroji. V tovarni je prvi vpeljal razsvetljavo na petrolej, ker je bila petrolejka precej bolj varna kakor leščerba, lojenka ali sveča z odprtim plamenom. Leta 1890 je Pri Kršmancu na Krakovski cesti zgradil novo tovarno, k je sedaj stanovanjska hiša. Tovarno je Andrej Jančigaj leta 1908 preselil k Ravnikarju v sedanjo Kolodvorsko ulico št. 4, pri Kršmancu pa je prodal. Podjetje je bilo v deželni in trgovski sodni register v Ljubljani vpisano 6. maja 1909. V Zgornjih Domžalah št. 107, v sedanji Kolodvorski ulici št.4, kjer so pozneje rekli »pri Ravnikarju«, je potem, ko je leta 1893 sezidal hišo in delavnico, prvi začel izdelovati slamnike Andrej Maček, ki se je poročil s Frančiško Jančigaj, hčerko slamnikarskega mojstra Andreja Jančigaja. Ko je Maček leta 1900 umrl, se je Frančiška poročila s Francem Pečnikom. Ker sta oba že leta 1907 umrla brez potomcev, je leta 1908, kot smo že omenili, tovarno prevzel Frančiškin oče Andrej Jančigaj, Kršmačevo hišo pa je prodal. Ko je Andrej 27. marca 1915 umrl, je s 14. septembrom 1916 lastnica tovarne postala njegova hči Katarina, ki je že leta 1911 poročila z Matijem Ravnikarjem-Papeževim s Prevalje. Pred prvo svetovno vojno so letno izdelali kakšnih 60.000 slamnikov, ki so jih v glavnem prodali na tujem. Leta 1919 je bilo zaposlenih 17 delavk, 6 delavcev, 2 predelavca in uradnik. Imeli so hidravlično stiskalnico in 16 šivalnih strojev. Od leta 1922 se je tovarna imenovala A. Jančigaj naslednik M. Ravnikar. Po Katarinini smrti je postal lastnik podjetja Matija Ravnikar. V obratu je bilo zaposlenih od 10 do 12 šivalk in en uradnik; obratovala so tri, včasih štiri stiskalnice hkrati. Po šestih letih je bilo zaposlenih 20 žensk in trije moški. Potem vse do druge svetovne vojne v zaposlenosti ni bilo večjih sprememb. Za pogon šivalnih strojev je imel Matija Ravnikar en elektromotor 1 KM (konjske moči), pozneje pa dva z 1,25 KM. Surovine – kitajske in japonske kite je največ uvažal iz Italije, Nemčije in Švice, nekaj pa je uporabljal domačih. Leta 1932 je ob Kolodvorski ulici zgradil za tovarno novo poslopje, ki je bilo po drugi svetovni vojni nacionalizirano. Sedaj ima v njem prostore Delavska univerza Domžale. Matija Ravnikar je kot zadnji zasebni slamnikar v Domžalah obrt nadaljeval v svoji hiši. Pri tem je ostalo do leta 1958, ko je podjetje samo dve leti pred svojo stoletnico prenehalo z delom.

3.3 Slamnikar Jakob Flis na cesti Tabor

Jakob Flis je bil rojen 30. aprila 1828 v Stobu. Slamnikarsko obrt je imel na svojem domu. Zelo spreten slamnikar je bil njegov sin Jožef Flis, ki je umrl leta 1912 na delu v slamnikarski tovarni v Prostejevu na Moravskem.

3.4 Mačkovo slamnikarsko podjetje

Kar trije Mački so bili slamnikarji. Oče Anton Maček je bil rojen 13. januarja 1837 v Študi št. 3, kjer so že tedaj izdelovali slamnike, obrt pa so menda imeli že od leta 1858. pozneje je sezidal novo slamnikarsko tovarno v Zgornjih Domžalah št. 44, prezgodnja smrt pa mu je nadaljnje načrte preprečila. Poslopje so najprej kupili Tirolci za stanovanje svojih delavcev, pozneje pa Občina Domžale za Meščansko šolo. Po letu 1945 je bila tu najprej nižja gimnazija, nato prva osnovna šola. Oba Mačkova sinova, Andrej in Valentin, sta imela vsak svojo slamnikarsko obrt. Andrej je imel obrt pri Ravnikarju, Valentin pa v najeti hiši v Zgornjih Domžalah 124, ob sedanji Kamniški cesti, kjer še sedaj pri Chalupniku. Pred prvo svetovno vojno so letno izdelali 67.000 slamnikov, med vojno pa samo 6000. prodajali so jih v glavnem na istem območju kakor Cerar ali Logar iz Stoba. Leta 1919 je bilo zaposlenih 14

žensk in 7 moških, imeli so dve hidravlični stiskalnici in 15 šivalnih strojev. V sezoni od 1. februarja do 31. maja 1921 je sedem delavcev, pomočnik, vajenec in pet šivalk izdelalo 7000 slamnikov in 250 klobukov iz klobučevine. Gospodarska stiska, velike zaloge izdelkov, ki jih ni mogel prodati in težave s hišo, so obrtnika povsem onemogočili. Leta 1927 je bila posest prodana na javni dražbi. Ostali so mu samo hidravlična stiskalnica in trije šivalni stroji. Pred njim je imel do leta 1918 to zgradbo za slamnikarsko obrt v najem Tirolec Štefan Tegischer.

3.5 Mazovčeva slamnikarska obrt

V Zgornjih Domžalah št. 4 je v Pavlijevi kajži ali Pri Antonu že leta 1866 izdeloval slamnike Jože Mazovec, rojen 17. marca 1839. Za njim je kot samostojni podjetnik nadaljeval sin Franc Mazovec. Pred prvo svetovno vojno so izdelali 30.000 slamnikov. Polovico so jih prodali v Galicijo, drugo polovico pa v Slavonijo, na Hrvaško, Štajersko in na Kranjsko. Zaposleni so bili trije delavci in 12 delavk, ki so imele vsaka svoj šivalni stroj. Z obrtjo so prenehali leta 1927.

3.6 Škrabarjeva slamnikarska obrt

Alojz Škrabar je bil rojen 16. julija 1842 v Šmarci. Z ženo sta leta 1870 sezidala hišo v Zgornjih Domžalah in v njej začela slamnikarsko obrt. Za očetom je obrt prevzel sin Alojz, ki je bil pred tem več let v slamnikarski tovarni v New Yorku. Izdeloval je slamnike in slamnate torbice. Leta 1931 je zaposloval pet moških, deset žensk, dva vajenca in dva delavca na domu. Leta 1938 so s pomočjo elektromotorja s 0,6 konjske moči izdelali 15.000 slamnikov v takratni vrednosti 60.000 dinarjev. Surovine je mojster v glavnem uvažal, nekaj pa je kupil domačih. Z delom so prenehali leta 1941.

3.7 Slamnikarska obrt Valentina Pavliča

V Zgornjih Domžalah po domače pri Ceganu, na sedanji Cesti talcev, je slamnike izdeloval Valentin Pavlič – Ceganov Tine. Rojen je bil 8. februarja 1835. bil je zalo spreten slamnikar. Slamnike je največ prodajal na sejnih. S to dejavnostjo je prenehal že pred prvo svetovno vojno. Umrl je 9. avgusta 1920.

3.8 Koširjeva slamnikarska delavnica

Od leta 1927 do 1941 je imel na Stobovski cesti slamnikarsko obrt Karel Košir. Pri njem so bile zaposlene tri, včasih pa štiri šivalke slamnikov. Imel je dobro gospodarsko osnovo. V eni sezoni so izdelali od 5000 do 10000 slamnikov, prodajal pa jih je sam, in sicer v Srbijo, Bosno in na Hrvaškem. Kite je dobival iz uvoza, nekaj pa so porabili domačih. Za kurjavo je leta 1931 porabil 4000 kg premoga iz Trbovelj, elektriko je dobival iz banovinskega omrežja. Marija Košir je imela slamnikarsko delavnico na Stobovski cesti. Obrt Angele Pekolj, šivanje in prodajanje slamnikov v Domžalah, ki je bila prijavljena 2. septembra 1921, pa kot kaže ni zaživela.

4. Tirolci in njihova slamnikarska podjetja v Domžalah

Prvi Tirolec je, kakor je že bilo omenjeno, začel okrog leta 1790 kupovati in preprodajati ihanske slamnike. Po letu 1806 je slamnike v okolici kupoval Tirolec Adrej Grimm ter jih prodajal po Tirolskem in Koroškem. Potem sta na to območje začela prihajati Peter in Lovrenc Mellitzer ter od leta 1834 dalje še Klemen Blasnig. Okrog leta 1840 je bil tu večkrat gost Jožef Oberwalder, oče poznejšega tukajšnjega tovarnarja Jožefa Oberwalderja. Mellitzerji, Kleinlercherji in Veiderji so k nam prihajali iz doline Deferegggen iz župnij St. Veit in St. Jakob na Tirolskem. V Zgornjih Domžalah so se tirolski trgovci najprej ustavljali in se največ zadrževali pri Jenetu, v Spodnjem Domžalah pri Rahnetu in v Študi pri Primoževcu.

Čeprav so Tirolci v razvoj slarnikarstva in tudi v gospodarstvo Domžal prinesli velik napredek, domačini niso bili preveč navdušeni nad njimi, kakor pove kitica pesmi, ki jo je pred pozabo opel Matija Rode:

*Prelepa si dežela Kranjska,
not pa stoji vas domžalska,
pripravljena je za trgovce,
za te tirolske smrkavce.*

Hitra rast slarnikarskih tirolskih tovarn v Domžalah je vidna tudi iz podatka, da je bilo leta 1880 v šestih tovarnah zaposlenih okrog 400 delavcev in delavk, pred prvo svetovno vojno pa že okrog 1000. v sezoni 1918-1919 pa je bilo zaposlenih spet komaj okrog 400 delavcev. V letu 1902 je bilo na domžalskem in mengeškem območju že 25 slarnikarskih tovarn in obrtnih delavnic. Tirolci, ki so v razmeroma kratkem času postavili v Domžalah sodobne slarnikarske tovarne, so že v 80. letih 19. stoletja začeli s svojimi sorodniki ustanavljati podružnične slarnikarske tovarne v nekaterih evropskih mestih, npr. na Dunaju, v Pragi, Budimpešti, Lwovu, Bratislavi, Brnu, Gradcu, Linzu, Bukarešti, Kronstadtu, Welsu in v Firencah. Leta 1882 so ustanovili podružnico v New Yorku, ki pa ni dolgo delovala. Več uspeha so imeli Tirolci v Ameriki po letu 1900. Tirolci so v kratkem času odločilno posegli v javno življenje v Domžalah. Že leta 1890 so dobili nemško šolo. Leta 1911 so bili najmočnejši domžalski tirolski tovarnarji Krizant Ladstatter, Jakob Oberwalder in Hans Kurzthaler izvoljeni za občinske odbornike. V tovarnah so tujci poskušali čim več iztisniti iz naših ljudi. Nezadovoljstvo naših ljudi nad tujci se je stopnjevalo. Do odkritih spopadov pa je prišlo, kadar so Tirolci pripravili kakšno svojo manifestacijo. Vse slabše gospodarske razmere v slarnikarski industriji in težnje tujih delodajalcev, da bi iz naših ljudi iztisnili čimveč ter nato še splošna gospodarska kriza pa se kažejo tudi v stavkah slarnikarskih delavcev in delavk, ki jih bomo omenili posebej. Z začetkom prve svetovne vojne je bilo konec »zlate dobe domžalskega slarnikarstva«. Prodaja slarnikov se je skrčila, skrčiti se je morala tudi proizvodnja in nekatere tovarne so povsem ustavili. V zimski sezoni 1917 – 1918 so v Domžalah obratovalle samo štiri tovarne. V Ladstatterjevi, ki je bila največja, je bilo zaposlenih 42 delavcev in 97 delavk. Po razpadu Avstrije so se razmere v slarnikarski dejavnosti še naprej slabšale, zlasti za velika tirolska podjetja. Oblast jugoslovanske države je tuja podjetja nacionalizirala. Kreditov, ki so jih najeli za razširitev svojih tovarn, med vojno niso mogli odplačevati. Na zmanjšanje proizvodnje so zlasti vplivale visoke carine na uvožene surovine in izvoz izdelkov. V juliju 1919 je bila nad tirolskimi podjetji v Domžalah uvedena prisilna uprava. Tako kakor majhna slovenska slarnikarska podjetja so tudi tirolska začela drugo za drugim propadati. Leta 1925 je na širšem domžalskem območju delovalo le še sedem slarnikarskih tovarn in 12 obrtnih delavnic. Spričo propadanja slarnikarske industrije je veliko ljudi ostalo brez dela, zato jih je veliko odšlo v Ameriko. Leta 1923 jih je bilo samo iz domžalske župnije v Ameriki 384, 305 v New Yorku, drugi pa v Chicagu in Clevelandu.

4.1 Tovarna Pavla Mellitzerja

Leta 1857 je nakupovalec slarnikov Pavel Mellitzer v Študi kupil Primaževčevo, staro Pipanovo hišo, jo podrl in sezidal novo poslopje ter nadaljeval s slarnikarstvom, ki je bilo v Študi že tradicionalno. Domačini so poslopje imenovali Pavletova tovarna slarnikov ali Pri Tirolci. Leta 1858 se je poročil z domačinko Marijo Cotman. Za to tovarno so slarnike izdelovali tudi pri sosedu Tomažu v Študi, pri Žandarju so ulivali modele iz cinka, pri Candu pa nabijali slarnike na modele in jih grelili s petrolejem. Vendar je tovarna kmalu prenehala z izdelovanjem slarnikov. Pavle pa je mlad, komaj 37- leten umrl leta 1864.

4.2 Tovarna Janeza Kleinlercherja

Tudi Tirolec Janez Kleinlercher je sredi 19. stoletja prihajal v Domžale in okoliške kraje, odkupoval slamnike in z njimi oskrboval krošnjarje širom po svetu. Hkrati se je dobro seznanil z načinom izdelovanja slamnikov. Postavil je največji slamnikarski obrat. Vendar tudi ta tovarna ni dolgo obratovala.

4.3 Tovarna slamnikov Stemberger-Mellitzer

Podjetje, ki sta ga vodila Johan Stemberger in Georg Mellitzer je že leta 1863 postavilo slamnikarsko tovarno v Domžalah. Mengeš je imel takrat tudi dobre pogoje za razvoj slamnikarstva. Ker je bilo v Domžalah že več slamnikarskih tovarn, se je družba Stemberger – Mellitzer zaradi vse večjega povpraševanja po slamnikih leta 1870 odločila za Mengeš. V novi tovarni, kjer je sedaj Melodija, so vpeljali sodoben tehnološki postopek proizvodnje slamnikov. Družba je imela od leta 1881 svoje podružnice v Zagrebu, Gradcu, Brnu in na Dunaju. Leta 1878 je družba Ladstatter in sinovi iz Domžal zgradila tudi v Mengšu podružnico svoje slamnikarske tovarne. Potem pa Mengšani niso bili več pripravljeni prodati tujcem zemljišča ali poslopja za nove tovarne. Ko so tovarno opustili, je od leta 1907 s proizvodnjo slamnikov nadaljevala Slamnikarska zadruga Mengeš. Kljub večkratnim organizacijam so s proizvodnjo slamnikov nadaljevali do leta 1976.

4.3 Podjetje Peter Ladstatter in sinovi

Ko je Avstrija leta 1866 izgubila Benečijo je skupina tirolskih podjetnikov zaradi visokih carinskih dajatev pri uvozu in izvozu slamnikov in surovin že jeseni istega leta opustila svojo tovarno v Marostici. Peter Ladstatter, Jakob Oberwalder, Peter Feldner in drugi so kupili takratno Ferbarjevo domačijo v Zgornjih Domžalah, kjer je sedaj tovarna Toko in ustanovili slamnikarsko podjetje Ladstatter – Oberwalder Comp.. Potem so tu zgradili veliko tovarniško poslopje. Po zemljiški knjigi, kakor je ugotovil Anton Ravnikar, lastninska pravica te posesti šele leta 1877 prešla na Krizanta Ladstatterja in ne na že omenjeno družbo, ker takrat že najbrž ni bila ve skupaj. Verjetno se je razšla soglasno, ker so družbeniki ustanovili lastna podjetja. Tirolci so leta 1867 pripeljali iz Italije v domžalsko tovarno nekaj delavcev in šivalk, šivalne stroje ter stiskalnice za oblikovanje slamnikov. To je omogočilo industrijski način proizvodnje, zato to obdobje upravičeno štejemo za začetek industrijske proizvodnje slamnikov v Domžalah. Lastniki tovarne po postali Krizant Ladstatter in njegovi bratje. Pozneje je bil lastnik Peter Ladstatter in sinovi. Tovarno so pred prvo svetovno vojno neprestano povečevali. Ker kreditov zaradi vojne niso mogli odplačevati, je družba zašla v veliko denarno stisko. Z razpadom Avstro-ogrske monarhije ob koncu prve svetovne vojne pa so nad sicer dobro organizirano podjetje in poslovno politiko te družbe prišle še druge težave. Zaradi visoke carine, s katero so se novo nastale države zavarovale, ni kazalo drugega, kot da so podružnice, ki so jih velika slamnikarska podjetja imela v skoraj večjih mestih nekdanje monarhije, zaprli.

Leta 1923 je bilo zaposlenih 48 delavcev in 58 žensk. Izdelali so 60.000 slamnikov, prodali pa so jih v Avstrijo, Anglijo in na češko. Čeprav je imelo podjetje že več kakor pol stoletja tovarniški obrat v Domžalah in nekaj časa tudi v Mengšu, je bilo pri ljubljanskem sodišču registrirano šele v marcu 1928, a samo kot podružnica. Že po štirinajstih dneh, 6. aprila istega leta so v register zapisali, da se je podružnica preoblikovala v samostojno podjetje s sedežem v Domžalah. Zadolženost in gospodarska kriza, ki se je začela leta 1929, sta podjetje pripeljala na rob propada. Med drugim je bilo usodno tudi to, da se je 21. septembra 1930 v Budimpešti v avtomobilski nesreči smrtno ponesrečil eden od lastnikov in najbolj uspešen organizator prodaje Hans Ladstatter, rojen v Domžalah 7. januarja 1883. dne 7. septembra 1931 je prišlo do uvedbe poravnalnega postopka. Leta 1933 je sodišče v Ljubljani razglasilo

stečaj. Premoženje je v javni dražbi prišlo v last Kreditnega zavoda. Pozneje je postal lastnik Franc Zoren, ki je imel od leta 1923 podjetje usnjenih izdelkov v Ljubljani. Leta 1938 je podjetje preselil v nekdanje Ladstatterjeve prostore v Domžalah. Krizant Ladstatter je leta 1905 od Janeza Juvana za 27.000 kron kupil posestvo v Domžalah, kjer sta bili pozneje usnjarna in usnjarska šola.

4.4 Sudetski slamnikarji in njihov vpliv na razvoj

V zgodovinskih virih najdemo, da je gospodarski vzpon Domžal vezan na prihod Tirolcev od leta 1866 dalje, ko so tu postavili slamnikarsko industrijo. Trditev ni povsem točna, saj so se naši ljudje skoraj celo stoletje ukvarjali s to dejavnostjo in tako že zgodaj pritegnili priložnost tirolskih krošnarjev, ki so se spričo domačih surovin in cenene delovne moči, prav na njihov račun razvili v trgovce in tovarnarje. Ob tem pa nikakor ne smemo prezreti deleža, ki so ga pri razvoju Domžal imeli Sudetski Nemci. Podobno kot je izguba Lombardije in Benečije prisilila tirolske krošnarje, trgovce in proizvajalce slamnikov, da so si poiskali nov prostor, se je zgodilo tudi s Sudetskimi Nemci. Avstro-Ogrska je izgubila vojno pri Kraljevem Gradcu v Sudetih. To je pomenilo velike ekonomske spremembe v Šlesiji, ki je bila po tem porazu avstrijske vojske razdeljena med tri države. Ker ni kazalo, da bi prebivalci odmaknjenih in hribovitih predelov Sudetov lahko našli zaposlitev in zaslužek v Nemčiji, ki je nasledila Prusijo, ali v carski Rusiji, so rešitev iskali znotraj avstrijske države. Ko so morali zlasti mladi ljudje iz rudarskega mesta Graslitz na Nemškem Češkem v svet za kruhov, so jih pretegnili Domžale. Zanje so se odločili zato, ker bi kot izdelovalci slamnikov tu lahko uporabili svoje znanje in se najlažje preživljali. Za kitarsko zadrugo so leta 1908 naročili več vagonov ličja, ki so ga iz ruskega lesa kot domačo obrt izdelovali na Češkem. Trden dokaz, da je bilo tu nekdanj res razvito slamnikarstvo, pa so turistični vodniki. Še več let po drugi svetovni vojni, potem ko so bili Sudetski Nemci po priključitvi tega ozemlja k Češki iz teh krajev pregnani, so domačini tujim turistom razlagali da je bila nekdanj tod doma domača slamnikarska obrt, pletenje kit iz lesa in šivanje slamnikov. V tem najdemo razlago, zakaj se je med leti 1860 in 1870 več Nemcev iz Sudetov preselilo prav v Domžale. Čeprav so Nemci iz Sudetov in Nemci iz Tirolske v Domžale prišli skoraj sočasno in iz povsem enakih razlogov, so se med seboj vendarle precej razlikovali. Tirolci so v Domžale prišli s potrebnim kapitalom in jasnim ciljem, da zaradi že znanih najugodnejših pogojev tu zgradijo novo proizvodno središče slamnikarske industrije. Nemci iz Sudetov so k nam prišli brez sredstev in brez v naprej postavljenega cilja. Šele, ko so prišli v novo okolje, so začeli ustvarjati razmere, da bi se po zgledu Tirolcev poizkusili v slamnikarstvu, se osamosvojili ter postali podjetniki, tovarnarji in se uveljavili v javnem življenju. V tem so bili sicer manj uspešni od Tirolcev, a so kljub temu veliko pripomogli k razvoju Domžal in jim dali svojstven videz. Zgradili so vrsto slamnikarskih tovarn, stanovanjskih in drugih poslopij v slogu arhitekture iz njihove domovine.

4.5 Slamnikarska tovarna Franca Haracka v Domžalah

Bogat in ugleden trgovec Sudetski Nemec Franc Harack, s stalnim prebivališčem na Dunaju, je leta 1872 od zadnjega gospodarja Jakoba Peterlina kupil več sto let staro hišo. Hišo je podrl in zgradil slamnikarsko tovarno. Lastnik ni živel v Domžalah, zato je strokovno in gospodarsko vodstvo tovarne zaupal rojaku Rudolfu Mayerju, ki je v hiši tudi stanoval. Ta je bil zelo uspešen, zato se je lastnik odločil tovarno razširiti. Da mu je šlo dobro kažejo tudi kupne pogodbe, saj je nakupil več zemljišč. V Domžalah je bilo takrat težko dobiti kakšno kmetijo s primerno lokacijo in zadostnim zemljiščem. Kolikor jih je bilo, so jih sproti pokupili tirolski tovarnarji zase.

4.6 Slamnikarska tovarna Rudolfa Mayerja

Rudolf Mayer se je poslovil od Harakove tovarne in se odločil za samostojno pot. Kupil je novo hišo v Domažalah in si v njej uredil svojo tovarno slamnikov. Tu je tudi stanoval s svojo družino, ženo in desetimi otroki. V dobrih dvajsetih letih, ko je vodil svojo tovarno, se je med domačini dobro uveljavil. Rudolf je bil tudi zelo delaven član domžalskega gasilskega društva in leta 1906 izvoljen za prvega načelnika gasilcev v Stobu. Leta 1884 je bil tudi med pobudniki za ustanovitev slovenske godbe v Domažalah, ki je bila ustanovljena iz protesta proti tirolski godbi. V konkurenčnem boju s tirolskimi tovarnarji se je neprestano srečeval z denarnimi težavami. Za potrebna obratna sredstva se je zadolžil pri Kreditni poslovalnici v Ljubljani in Okrajni Hranilnici v Kamniku. Tudi Mayerja je pokopalo pomanjkanje denarja in huda konkurenca Tirolcev.

4.7 Univerzale Domžale

Tovarna klobukov in slamnikov Ladstatter, Kurzthaler, Oberwalder, Stemberger je leta 1931 prešla v domače slovenske roke, čeprav je imela v naslovu še tirolska imena. Po sklepu rednega občnega zbora se je z dodatkom in z odstopno pogodbo 1. oktobra 1936 osnovna glavnica družbe od 250.000 dinarjev zvišala na 500.000 dinarjev, in povisek 250.000 je bil v celoti plačan. Dne 20. oktobra 1936 je podjetje dobilo nov naslov: Univerzale, tovarna klobukov in slamnikov. Poleg slamnikov je takoj začelo izdelovati klobuke in leta 1937 tudi tulce zanje. Vrednost nepremičnin je znašala najmanj 2.500.000 dinarjev in so bile v lasti Kreditnega zavoda za trgovino in industrijo v Ljubljani. Stroje, modele iz pločevine, cinka in aluminija ter za obratovanje potreben inventar so ocenili na okoli 350.000 do 400.000 dinarjev. Terjatve prejšnjega podjetja so znašale okrog 1.500.00 dinarjev. Inž. Vinko Zalokar je študije dokončal na Češkem, nato je bil nekaj časa zaposlen v tovarni farmacevtskih preparatov Kolar v Ljubljani. V maju 1930 je v Novem mestu odprl drogerijo, ki jo je vodil poslovodja Pleničar, sam pa se je zaposlil pri družbi Ladstatter, Kurzthaler, Oberwalder, Stemberger, kjer se je izpolnjeval za samostojno vodstvo podjetja. V ustanovitvenem letu 1931 je imelo podjetje za pogon vodno turbino, parni stroj in Dieslov motor ter 12 elektromotorjev s kupno močjo 70 KM. Vpeljava elektrike v tovarne je bila velika pridobitev. Predtem so šivalke poganjale šivalne stroje z nogami, potem je en motorček poganjal po deset ali še več šivalnih strojev hkrati. Končno pa je vsak šivalni stroj dobil svoj motorček z nožnim regulatorjem hitrosti. V letu 1931 je bilo zaposlenih 118 delavcev, 34 moških in 79 žensk. O teh je bilo kar 18 Nemcev, ki so zavzemali vodilna mesta. Leta 1936 so bili samo trije Nemci in leta 1939 eden, število domačih delavcev pa se je zmanjšalo. Pred drugo svetovno vojno je bilo zaposlenih od 100 do 150 delavcev in delavk, izdelali bi lahko do tisoč slamnikov in klobukov, zaradi slabe prodaje je bila proizvodnja skršena. Inž. Vinka Zalokarja so Nemci v začetku okupacije internirali v Srbijo, a se je vrnil in se pridružil partizanom. Vodstvo tovarne je kot komisar prevzel prejšnji družabnik Hans Oberwalder, ki se je vrnil iz Avstrije. Upravno poslopje je bilo spremenjeno v vojašnico za obmejno policijo, ki so ji ljudje rekli »colarji« ali cariniki. Po vojni je bil Zalokar najprej pomočnik ministra za industrijo v Beogradu, nato se je vrnil za direktorja v Univerzale in podjetje uspešno vodil. Po letu 1945 niso mogli dobiti surovin – kit in tudi tržišče za prodajo slamnikov ni bilo ugodno. Izdelali so komaj okrog deset tisoč slamnikov letno. Nato se je zaradi razvoja turizma proizvodnja začela povečevati. Takratni delavci se spominjajo, da so iz Avstrije dobili ladjo surovin, ki so bile naročene in plačane že pred vojno. Veliko surovin so dobili z neke ladje, ki je bila med vojno potopljena v Jadranskem morju, nato pa dvignjena. Leta 1948 je bilo podjetje podržavljeno. V aprilu istega leta so bili obrati Univerzale, Trak Mengeš, Filc Mengeš, Oteks Šmarca in pozneje tudi Jugopamuk Kamnik združeni v Tekstilno industrijo Domžale. Direktor je bil inž. Vinko Zalokar. Po ukinitvi okraja Kamnik se je moral umakniti Jožetu Borišku, za njim pa je prišel Demšar. S 1. septembrom 1952 so se podjetja osamosvojila. V Univerzale je bilo leta 1953

zaposlenih 117 delavcev, v letu 1962 pa že 320. Ker so domačini vse manj pletli kite iz pšenične slame, so zlasti kakovostne spet začeli uvažati iz Kitajske in Italije tako kakor že pred vojno, trakove pa so dobivali iz tovarne Trak Mengeš. Slamnike so izdelovali tudi iz kit iz tanke rezane lesovine. Iz slame so začeli izdelovati tudi druge izdelke, na primer torbice. Stari parni kotel so leta 1954 zamenjali z novim za 3000 kg pare na uro. Paro so uporabljali pri proizvodnji klobukov, v likalnikih in pozimi za ogrevanje prostorov. V letu 1956 so poleg slamnikov in klobukov začeli izdelovati še konfekcijo, in sicer z dvanajstimi šivalnimi stroji. V letu 1952 so izdelali 23.031 slamnikov, v letu 1964, ko je proizvodnja dosegla višek, pa 300.377 slamnikov. Naslednje leto le še nekaj nad 250.000. Od 350 delavcev in delavk je bilo leta 1966 pri izdelovanju slamnikov zaposlenih komaj 39 delavcev in delavk. Največ so jih izdelovali iz kit iz basta – nekakšnega oblanja. Pletenje »kranjskih kit« iz domače pšenične slame je bilo v nenehnem upadanju. Za Univerzale je pletlo okrog 180 pletic v okolici Ihana, na Moravškem, v Črnem grabnu in Tuhinjski dolini. Bile so starejše, kar 134 je bilo rojenih pred prvo svetovno vojno. To kaže, da je bilo pletenje kit v močnem upadanju. In še to, domače kite niso bile primerne za izdelovanje bolj kakovostnih slamnikov, za uvoz kit pa podjetje ni imelo deviz.

Zanimiv je pregled števila domačega prebivalstva in tujcev v Domžalah. V letu 1856 je bilo 191 hišnih števil s 1126 prebivalci. Vsi so bili avstrijski državljani. Ob ljudskem štetju leta 1920 je bilo že 367 hišnih števil s 2156 prebivalci, 40 domačinov je bilo začasno odsotnih v slamnikarskih tovarnah v večjih mestih in sosednjih državah in kar 390 v Združenih državah Amerike.

Medtem ko so leta 1856 v Domžalah prebivali samo Slovenci, je bila po dobrih šestih letih sestava prebivalstva precej bolj pestra. Slovencev je bilo 2020, Nemcev 119, Srbov, Hrvatov in drugih Slovanov pa 17. Državljanov države Srbov, Hrvatov in Slovencev je bilo 1966, tujih državljanov je bilo 132, neopredeljenih pa 58. Še bolj pestra sestava je bila glede verske pripadnosti.

5. Ekonomski razvoj Domžal in vpliv slamnikarstva na razvoj Domžal

Slamnikarska industrija je na domžalsko območje pritegnila še nova podjetja. Novi tovarniški obrati so rasli zlasti ob levih in desnih rokavih Kamniške Bistrice oziroma Mlinščah, ki so zagotavljale pogonsko moč. Na njihovo namestitev so pomembno vplivale tudi ugodne prometne zveze, zlasti železnica, ki so omogočale dovoz surovin in razpošiljanje izdelkov na tržišče. Prav tako pa je na njihov nastanek vplivala tudi obilica takšne delovne sile, ki je imela že izkušnje v industrijski in obrtni proizvodnji. Novi podjetniki so glede na proizvodnjo dobro preučili potrebe slovenskega in jugoslovanskega trga, da bi se na njem s svojimi proizvodi uveljavili kot pomembni ali celo edini proizvajalci. Leta 1920 sta začeli obratovati tovarna kovinskih in lesnih izdelkov Bistra v Domžalah, kasnejša kemična tovarna, in Bonačeva papirnica na Količevem, leta 1923 pa so bila ustanovljena tri pomembna podjetja, Marxovo za proizvodnjo lakov in Kocijančičevo za izdelavo sanitetnega materiala na Količevem ter Induplati za proizvodnjo platnenih izdelkov v Jaršah, s čemer so bili ustvarjeni temelji papirniške, kemične in tekstilne industrije. Obrati teh panog so bili po številu zaposlenega delavstva in obsegu proizvodnje vodilni na domžalskem območju med vojnama, nastale pa so tudi tovarne še nekaterih drugih panog.

5.1 Papirniška industrija

Leta 1913 je Fran Bonač, sin ljubljanskega kartonažnega tovarnarja Ivana Bonača, kupil na Količevem pogoreli mlin z velikim zemljiščem ob Mlinščici. Že tedaj je načrtoval izgradnjo tovarne lepenke, zaradi vojne pa jo je uspel dokončati šele leta 1920. Po nakupu strojev za lepenko je po poskusni proizvodnji leta 1922 steklo redno obratovanje. Tedaj je bilo v tovarni 35 zaposlenih, letna proizvodnja je bila 45 vagonov lepenke, kar je bila polovična zmogljivost. Podjetnik je zelo dobro poznal potrebe jugoslovanskega tržišča, saj je bil tudi dolgoletni predsednik zveze jugoslovanskih proizvajalcev papirja in kartona. S pomočjo bančnega kapitala je uspešno širil proizvodnjo deficitarnih artiklov. Tako je po nakupu rabljenega nemškega stroja začel leta 1924 izdelovati posebne vrste papirja. Na Količevem so po nabavi rabljenih strojev iz Nemčije začeli izdelovati karton, ki so ga dotlej v Jugoslavijo uvažali. Do preloma dvajsetih in tridesetih let je F. Bonač dogradil tovarniške objekte, hidroelektrarno in druge energetske naprave. Že leta 1931 je bilo v koliški tovarni 270 zaposlenih, proizvodnja pa je narasla na 311 vagonov po deset ton (65 vagonov papirja, 138 kartonov, 48 lepenke), s čemer je postala ena najpomembnejših proizvajalk teh proizvodov v Jugoslaviji.

Na Viru je Josip Krmpotič leta 1921 ustanovil podjetje Jugoslovanska tovarna kartonažnih in papirnih izdelkov. Obratovati je začelo v prostorih nekdanje slamnikarske tovarne. Ukvarjalo se je tudi s tiskarsko dejavnostjo in zaposlilo okoli 20 delavcev in delavk. Leta 1928 je podjetje propadlo. Zgradbo je nato kupil Franc Kocijančič in jo preuredil v tovarno sanitetnega materiala.

5.2 Kemična industrija

Leta 1924 so lastniki znane tovarne lakov v Gaadenu pri Dunaju zaradi težav pri izvozu tega proizvoda v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev ustanovili delniško družbo, za katero so pridobili tudi slovenske delničarje. Podjetje Ljudevit Marx z osnovno glavnico 4 milijone din in s prevlado avstrijskega kapitala je v preurejenem mlinu na Količevem začelo s proizvodnjo leta 1925. Tedaj je 14 delavcev proizvedlo 150 ton lakov in oljnatih barv, kar je bilo manj kot polovična zmogljivost. Vodstvene naloge so opravljali avstrijski strokovnjaki. Marxova

tovarna na Količevem, ki je v tridesetih letih še občutno povišala proizvodnjo in povečala število zaposlenih, je bila prva pomembna proizvajalka lakov na jugoslovanskem tržišču.

Znatno večji obrat kemične industrije je nastal v Domžalah. Podjetje Bistra, družba z omejeno zavezo, ustanovljeno oktobra 1919 z glavnico 150.000 kron, je nekdanji mlin preuredilo v tovarno za kovinske in lesene izdelke ter galvanizacijo, ki je začela obratovati v začetku leta 1920. Tri leta kasneje je imela okoli sto različnih strojev, zaposlovala pa je največ 120 delavcev. Ker je sredi dvajsetih let proizvodnja zašla v krizo, jo je vodstvo podjetja konec leta 1926 sklenilo preusmeriti v izdelovanje kemičnih izdelkov. Lastnica Bistre, kemične tovarne olja, lakov in barv, družbe z omejeno zavezo, Ljubljanska kreditna banka, je leta 1927 pritegnila kot glavnega poslovnega družabnika Franja Medića, že uveljavljenega podjetnika na področju barv in lakov, tretji družabnik pa je bil Fran Vodopivec. Podjetje z osnovno glavnico 240.000 din je že prvo leto uspešno poslovalo. Poleg petih uslužbencev je zaposlovalo še 41 delavcev, ki so proizvedli okoli 200 vagonov različnih barv. Potem ko je Bistra poslovno leto 1929 sklenila z izgubo, je Medić s finančnimi špekulacijami uspel naslednje leto doseči njeno likvidacijo in prodajo svojemu ljubljanskemu podjetju, čigar edini lastnik je bil. Z vključitvijo v podjetje Medić – Zankl, družbo z omejeno zavezo, ustanovljenem leta 1919, se je domžalska kemična tovarna povezala še z drugima dvema tovarnama za proizvodnjo olja, barv in lakov v Ljubljani in Medvodah. Medić je proizvodnjo v posameznih tovarnah specializiral, kar je bil pogoj za uspešno delovanje domžalske tovarne in za uveljavitev njenih proizvodov na jugoslovanskem trgu.

5.3 Tekstilna industrija

Leta 1923 so bili postavljeni tudi temelji za razvoj te industrijske panoge, ki je postala po številu zaposlenega delavstva vodilna na domžalskem območju. Tega leta so na pogorišču mlina v Jaršah njegov lastnik Peter Majdič in trije nemški družabniki zgradili tovarno Industrija platnenih izdelkov – Induplati. Tuji družabniki so vložili 1,5 milijona din, celotno osnovno glavnico 6 milijonov din pa so vplačali pet let kasneje. Prvo leto je v tkalnici dobilo zaposlitev okoli 50 delavcev in delavk, na vodstvenih mestih pa je podjetje zaposlilo predvsem inozemske strokovnjake. Leta 1931 je bilo v Induplati zaposlenih že 270 delavk in 54 delavcev, ki so v prvi polovici leta proizvedli okoli 600.000 metrov različnega platnenega blaga. V tridesetih letih je podjetje število zaposlenih več kot podvojilo in je bilo prav tako za svoje izdelke najpomembnejši proizvajalec na jugoslovanskem trgu.

Poleg navedenih podjetij so na domžalskem območju v dvajsetih letih delovali še lesna tovarna Grajsko-kolovške industrije Feliks Stare v Preserjah in Opekarna Pavlin-Šraj v Radomljah ter nekaj obratov živilske industrije oziroma mlinov.

Usihajoča slamnikarska podjetja so na razvoj drugih panog vplivala z delovno silo, ki se je v njih usposobila za industrijsko proizvodnjo, v tekstilni stroki npr. šivalke. Po prenehanju obratovanja pa je banatski Nemec Franc Zorn leta 1937 kupil opuščeno Ladstatterjevo tovarno in začel v njej s proizvodnjo usnjarsko-galanterijskih proizvodov. Brata Tone in Vinko Okršlar pa sta pozimi 1939/40 začela s tovarniško proizvodnjo drobne galanterije v opuščeni tovarni Mellitzer-Kleinlercher. Tako je slamnikarska industrija posredno vplivala tudi na nastanek podjetij novih industrijskih panog. To je bilo pomembno tudi glede tega, da industrijsko gospodarstvo ni bilo več odvisno le od konjunktura ene panoge, kot je bila do začetka dvajsetih let le slamnikarska industrija. Nastanek novih podjetij s stalno zaposlenimi je imel za posledico tudi prelomne spremembe na socialnem področju. Že v začetku tridesetih let je imelo ožje domžalsko območje nad polovični delež prebivalstva, zaposlenega v industriji in obrti, ki se je tudi izjemno razvila. Trg Domžale je imel tedaj že nad 55%

prebivalstva, ki je živelo od industrijske in obrtne dejavnosti, le dobra četrtina pa je bila kmečkega prebivalstva.

Že v dvajsetih letih so bili postavljeni temelji sedanjih treh največjih podjetij na domžalskem območju. Poslovnega sistema Helios, ki je po velikosti največja tovrstna družba v srednji in vzhodni Evropi za proizvodnjo lakov in barv, tovarna Karton Količevo in tovarna sanitetnega materiala Tosama, ki imajo vsa že nad osemdesetletno tradicijo uspešnega delovanja.

6. Domžale, pomembno obrtno in trgovsko središče

Za Domžale sta bili poleg industrije značilni zlasti pestra drobna obrt raznih panog in živahna trgovina, ki sta bili pomembni tudi za širše območje. Vlogo Domžal kot obrtnega in trgovskega središča je posebej poudaril tudi časnik Slovenski narod ob njihovi razglasitvi za trg. Tedaj je Domžalec ugotovil, da je novi trg Domžale ne le sedež največjih slamnikarskih tovarn v celi naši državi in cele vrste drugih kar najbolje vpeljanih industrijskih podjetij, temveč tudi sedež podjetnih trgovcev vseh vrst in kraj uglednih obrtnikov. K temu pa je dodal, da kljub razvitemu neagrarnemu gospodarstvu oziroma tovarniškemu življenju v Domžalah ljubezen do zemlje in nje obdelovanja ni ponehala.

Ob slamnikarstvu so se v Domžalah naglo razvijale tudi druge obrti. Po letu 1880 so nekatere obrti prerasle iz rokodelske dejavnosti v poklicno obrt, ki se je tehnološko posodabljala, pri čemer so nekatere obrti izumirale, druge so se uveljavljale na novo. Trgovanje pa so najprej omogočali predvsem sejmi. Domžale so imele pravico do štirih živinskih in kramarskih sejmov letno, po pridobitvi tržnih pravic pa so imele vsak teden tržni dan.

Stanje obrti in trgovine v začetku dvajsetih let je prikazal Franc Bernik v Zgodovini fare Domžale leta 1923. Iz poimenskega seznama obrtnikov se vidi, da so posamezniki opravljali po več dejavnosti, da je bilo največ klasičnih obrti in da je bila zelo raznovrstna tudi trgovina. V seznamu je najprej navedenih 12 večjih obrtnih obratov, ki so zaposlovali do deset delavcev. Med njimi je bila največja mehanična vrvarna Josipa Admiča, valjčnih mlinov je bilo šest (Bistra, Pavel Bertoncej, Ivan Kuralt in Franc Mihelčič v Študi) žage so bile štiri (Ivan Gabrič, Franc Rus in Anton Skok v Domžalah ter Elija Beno v Študi). Obrtnika Skok in Beno sta imela tudi elektrarni, ki sta oskrbovali Domžale oziroma Študo z električno energijo do začetka tridesetih let.

Manjših obrtnih obratov je bilo leta 1923 v Domžalah, Stobu in Depali vasi 54, med njimi največ čevljarških (9), krojaških (6), mesarij (5) ter po štiri kovaške in mizarske delavnice. Obrti so bile naslednje: brivska (Josip Petkovič, Josip Hemula), cementarna (Karol Zajec), čevljarska (Ivan Cerar, Peter Habjan, Mihael Kavka, Franc in Jože Košak, Alojz Loboda, Matej Stražar, Vinko Weit, Franc Zajec), fotografska (Vinko Riedl), kiparska (Karol Hrovat, Ivan Vrečar), kleparska (Josip Gašperin), ključavničarska (Franc Končan, Miha Kremžar), kolarska (Valentin Nemec, Tomo Weit), kovaška (Ivan Gabrič, Franc Kožar, Pavel Rihtar, Franc Vidmar), krojaška (Franc Ahčin, Ivan Gostič, Alojz Novak, Peregrin Rape, Avgust Trojanšek, Matej Turk), mehanična (Aljoz Cerar), mesarska (Karol Flerin, Jožef Janežič, Andrej in Jože Kovač, Franc Steiner), mizarska (Ivan Brecljnik, Peter Juvan, Ivan Petek, Alojz Urbanija), pekovska (Avgust Fik, Ivan Kraljič), pleskarska (Ivan Jezernik, Franc Vojska), sedlarska in tapetniška (Martin Mali, Mihael Osolin, Janez Podboršek, od leta 1926 še Avgust Orehek), sodavičarska (Ivan Kircher, Josip Kuralt), tesarska (Franc Dimc, Jakob Pavlič), vrtnarska (Ivan Sicherl), zidarska (Ivan Sršen, Miha Prelovšek). Različnih gostinskih lokalov je bilo kar dvajset, med njimi pet vinotočev in dve žganjarni. Gostilne so imeli Matej Cerar, Vincenc in Vinko Habjan, Franc, Ivana in Miha Janežič, Franc Januš, Andrej Kovač, Franc Kuhar, Franc Loboda, Anton Muller, Franc Oset in Ivan Tomelj.

Velik obseg trgovine kaže že količinski podatek, da je bilo leta 1923 skupaj 39 različnih trgovskih obratov, med njimi šest manjših trafik. Največ (9) je bilo prodajaln živil in drugega blaga. Od drugih trgovcev jih je sedem trgovalo s konji, pet z lesom, z vinom in žganjem po trije, z moko dva, z deželnimi-kmetijskimi pridelki dva, s keramičnim peskom eden in z usnjem prav tako eden.

Iz podatkov v Domžalcu leta 1925 je mogoče ugotoviti, da se stanje v dveh letih glede števila manjših in večjih obrtnih in gostinskih obratov ni spremenilo (skupaj 86), različnih trgovin pa je bilo 35. Glede na število prebivalstva je bil takšen obseg obrtne in trgovske dejavnosti v Domžalah prav gotovo izjemen tudi v slovenskem merilu.

Domžalski obrtniki in trgovci so bili organizirani v območno obrtno zadrugo in gremij trgovcev. Imeli so pomembno vlogo v domžalski občini, saj so sestavljali večino občinskega oziroma trškega odbora.

Uspešen razvoj industrije, obrti in trgovine je zahteval tudi izobraževanje vajeniškega naraščaja. Na pobudo začasnega župana – gerenta slamnikarskega tovarnarja Franca Cerarja, je obrtniški pripravljalni odbor začel akcijo za ustanovitev obrtno nadaljevalne šole v Domžalah in dosegel odobritev Ministrstva za trgovino in obrt. Že ob začetku pouka decembra 1921, v prostorih ljudske šole, je bilo vpisanih vajencev okoli sto. Skupaj pa je v prvih štirih šolskih letih obiskovalo obrtno šolo 453 vajencev iz Domžal, Jarš, Trzina in z Vira. Tolikšno zanimanje za strokovno izpopolnjevanje je znatno preseгло pričakovanja pobudnikov, zahtevalo pa je tudi vedno višja sredstva za njeno delovanje. Uspešnost domžalske obrtne šole je pokazala razstava vajencev leta 1925 v Ljubljani, ko je bilo več njenih učencev za svoje izdelke nagrajenih.

Uspešen gospodarski razvoj je pomembno vplival tudi na razmah društvene dejavnosti v Domžalah, ki jo je od konca 19. stoletja do prve svetovne vojne spodbujala tudi potreba po krepitvi slovenske narodne zavesti ob močnem vplivu tirolskih Nemcev na življenje v domžalski občini. Leta 1925 je v Domžalah delovalo deset društev, na gospodarskem področju pa je bilo razvito tudi denarno in produktivno združništvo. Med društvi so bila najstarejša Gasilsko društvo Domžale (1880), Godba Domžale (1884), Katoliško izobraževalno in podporno društvo (1904) in Gasilsko društvo Stob (1906). Novo dejavnost sta razvili telovadni društvi liberalni Sokol (1905) in katoliški Orel (1909). Leta 1921 je bil ustanovljen še športni klub Disk, leta 1924 pa Pevsko društvo Domžale. Sredi dvajsetih let sta v Domžalah delovali tudi podružnica Jugoslovanske matice, ki se je ukvarjala z narodnoobrambno dejavnostjo in je podpirala zamejske Slovence, ter krajevna skupina Organizacije jugoslovanskih nacionalistov, ki je bila programsko in akcijsko tesno povezana z liberalno Jugoslovansko oziroma Samostojno demokratsko stranko. Pomembno vlogo na področju denarništva je imela Hranilnica in posojilnica Domžale (1898), za kmetijstvo pa je bila dragocena Strojna zadruga (1910).

7. Kulturni in društveni razvoj Domžal

7.1 Gasilski društvi Domžale in Stob

Tudi nastanek najstarejšega domžalskega društva je povezan z razvojem slamnikarske industrije in obrti, v katerih je bila zaradi lahko gorljivega proizvodnega materiala nevarnost požarov velika. Prvo ročno brizgalno in gasilsko orodje je od leta 1872 hranil slamnikarski tovarnar Janez Riedl. Na pobudo župana Mateja Janežiča je bilo leta 1880 ustanovljeno Prostovoljno gasilsko društvo Domžale. Kljub močnemu vplivu Tirolcev so bili ustanovitelji večinoma Slovenci, ki so društvo tudi vodili. Leta 1906 so iz domžalskega društva izstopili

gasilci iz Stoba ter ustanovili svoje društvo, ki je delovalo tudi na območju občine Depala vas. Ustanovno slovesnost so združili z odprtjem svojega gasilnega doma.

Tudi domžalski gasilci so se v prizadevanjih za še uspešnejše delovanje lotili gradnje gasilskega doma, za katerega so uspeli dobiti finančno podporo zlasti od občine ter tirolskih in slovenskih podjetnikov ter obrtnikov, tehten pa je bil njihov lastni prispevek s prostovoljnim delom. Slovesno so ga odprli 24. septembra 1911. Po vojni je bila za učinkovitejše gašenje pomembna pridobitev sodobne prevozne brizgalne leta 1923. Tedaj je domžalsko društvo štelo 114 članov, članov stobovskega gasilskega društva pa je bilo 42. Ob 45-letnici domžalskega društva leta 1925 so njegovi ustanovni člani dobili visoka odlikovanja, ki so pomenila tudi priznanje uspešnemu društvenemu delovanju. Domžalski in stobovski gasilci so skupaj nastopili na prireditvah ob razglasitvi Domžal za trg. Sedanje Prostovoljno gasilsko društvo Domžale je lani praznovalo že 125-letnico nepretrganega delovanja.

7.2 Godba Domžale

Najstarejše domžalsko kulturno društvo je leta 1884 začelo delovati v okviru Gasilskega društva Domžale, po štirih letih pa se je osamosvojilo. Na njegovo ustanovitev je vplivalo že nekajletno delovanje manjše godbe Tirolcev. Zato si je Godba Domžale zadala za temeljno nalogo, da hkrati s svojim kulturnim poslanstvom krepí tudi slovensko narodno zavest. Eno prvih podeželskih godb na Kranjskem je ustanovil in bil njen prvi kapelnik nadučitelj Franc Pfeifer. Godba je uspešno nastopala na vseh prireditvah v Domžalah, priznanje pa je dobila tudi za številne nastope po vsej Sloveniji. Pred prvo svetovno vojno je v njenem okviru deloval še godalni orkester, ki ga je ustanovil kapelnik Jakob Flis. Leta 1923 je štela 28 godbenikov. Domžalec je leta 1925 objavil vest o pričetku gradnje godbenega doma, ki naj bi nudil ustrezne prostore za vadbo in prireditve. Velika prizadevanja godbenikov so bila uspešno sklenjena leta 1929, ko je bila domžalska godba prva v Jugoslaviji z lastnim Godbenim domom. V okviru Godbe Domžale je deloval tudi dramski krožek. Godbeni dom je postal pomembno žarišče kulturnega življenja v Domžalah.

7.3 Katoliška društva

Leta 1897 je bilo ustanovljeno Krščansko delavsko podporno društvo, ki je združevalo slamnikarske delavce in obrtnike. Le to ni uspešno opravljalo svojih socialnih nalog, poleg tega pa ni sprejemalo v svoje vrste tudi slamnikarskih delavk, ki so bile večina tovarniškega delavstva. Potem ko je število društvenih članov občutno upadlo, je na občnem zboru leta 1904 na pobudo beneficiata Franca Bernika sklenilo preosnovanje v Katoliško izobraževalno in podporno društvo, ki si je zadalo zlasti nalogo, da zakonitim potom skrbi za izboljšanje socialno-ekonomskega položaja svojih članov in članic ter za njihovo vsestransko izobrazbo. Sindikalne naloge so opravljali preko posebnega Strokovnega odseka; njegova prizadevanja za izboljšanje gmotnih in delovnih razmer slamnikarskega delavstva pa so po odločnih akcijah leta 1907 naglo splahnela, a je svojemu članstvu redno dajalo bolniške podpre. Po prvi svetovni vojni se je slamnikarsko delavstvo sindikalno organiziralo v krščanskosocialni Jugoslovanski strokovni zvezi.

Leta 1908 je bilo v Katoliškem izobraževalnem in podpornem društvu 372 članov in članic, težišče njegovega delovanja pa je bilo na prosvetno-kulturnem področju. Potem ko je bil leta 1909 kot njegov odsek ustanovljen še Orel v Domžalah se je njegova dejavnost razširila še na telovadno področje. Za uspešno izvajanje vseh teh dejavnosti je leta 1910 po načrtih tesarskega mojstra Franca Ravnikarja zgradilo Društveni dom. Visoke stroške gradnje je društvo plačalo z najetjem kredita, zlasti pri domžalski Hranilnici in posojilnici. Odplačalo ga je šele leta 1926, tudi z izkupičkom vseh društvenih prireditev.

V pristavah pri Društvenem domu pa sta imeli svoj sedež tudi dve združni organizaciji. Hranilnica in posojilnica v Domžalah, ki je začela delovati leta 1898, je bila članica katoliške Zdržne zveze. Načelnik je bil od leta 1903 Franc Bernik. Ob prevzemu funkcije je imela Hranilnica in posojilnica 168 članov in okoli 120.000 kron prometa, leta 1925 pa 527 članov in skoraj 3 milijone din prometa (12 milijonov kron). Zato je v svojem zgodovinskem orisu domžalske fare poudaril, da je bila ta združna denarna ustanova za Domžale kar največjega pomena, saj so se le z njenimi krediti mogla vršiti velika dela, med katerimi so bile do srede dvajsetih let pomembne zlasti gradnje na Goričici in Društvenega doma. V njegovi drugi pristavi pa je imela sedež Strojna zadruga v Domžalah, ustanovljena leta 1910, ki je poskrbela za prvo javno razsvetljavo na Goričici in v Društvenem domu, z različnimi stroji pa je pomagala kmečkim posestnikom pri nekaterih njihovih delih. Tajnik te zadruge je bil Franc Bernik, ki je uspešno vodil tudi leta 1908 ustanovljeno Kitarsko društvo kot produktivno združno organizacijo do ukinitve leta 1926.

7.4 Liberalno telovadno društvo Sokol v Domžalah

Njegovo ustanovitev konec leta 1905 je pospešila zaostritev slovenski-nemških odnosov po izgredih ob razvitju prapora tirolskega društva Adreas Hofer, ki so pokazali, da je v Domžalah potrebna močna narodnoobrambna organizacija za boj proti podiranju nemštva. Za prvega starosta domžalskega Sokola je bil izvoljen Andrej Slokar. Njegova ustanovitev je pomenila obogatitev društvenega delovanja v Domžalah, ki se je s sokolstvom preneslo tudi na telesnovzgojno področje. Na narodnoobrambnem področju pa je tedaj poleg njega delovala tudi dijaška Prosvetna knjižnica, ustanovljena leta 1904.

7.5 Športni klub Disk Domžale

Za razširitev športne dejavnosti je bila pomembna ustanovitev Domžalskega internacionalnega športnega kluba Disk leta 1921 na pobudo Stanka Skoka. Klub je na različnih igriščih, nazadnje na sejmišču, gojil nogomet in organiziral številne tekme, sredi dvajsetih let pa je v njem živel tudi kolesarska dejavnost, ki ima v Domžalah tradicijo že od konca 19. stoletja. Časnik Slovenski narod je septembra 1925 pisal o uspešnem nastopu domžalskih kolesarjev na veliki slovenski dirki s ciljem v Celju. Po ukinitvi Orla se je v klub vključil del njegovih članov in prevzel tudi vodstvene funkcije. Novi odbor je leta 1930 organiziral odmevno proslavo desetletnice kluba z mednarodno nogometno tekmo, kolesarsko dirko in atletskim tekmovanjem. Ustanovitev kluba Disk pomeni začetek delovanja izrazito športnih društev v Domžalah.

8. Pomembnejša podjetja v Domžalah

8.1 Tovarna kovčkov in usnjenih izdelkov Toko Domžale

Tovarna je nastala iz dveh podržavljenih podjetij usnjene galanterije. Podjetje Franca Zorna je postalo obrat I, podjetje bratov Okršlar pa obrat II. Delegat je najprej postal Drago Perc, ki pa je potem napredoval v direktorja Toko Domžale. Za Percem je julija 1948 prišel za direktorja Stane Rozman, tehnično vodstvo podjetja pa je po odločbi Ministrstva za industrijo in rudarstva prevzel Tone Okršlar. Brat Vinko je bil z odločbo istega ministrstva premeščen v Direkcijo usnjarske predelovalne industrije v Ljubljani. Podjetje je že leta 1948 začelo izvažati. Leta 1952 je izvozilo že 40 odstotkov izdelkov na zahodno tržišče. Največ so izvažali v Italijo, Nemčijo, Francijo in celo v Ameriko, pozneje pa tudi v Rusijo.

Značilnost usnjene galanterije je v tem, da je treba največ dela opraviti ročno. Ob prizadevanjih vseh, tako tehničnega vodstva kakor delavcev, se je tovarna Toko razvila v eno

največjih galanterijskih tovarn v Evropi. Da je bila tovarna s svojimi kakovostnimi izdelki tako na domačem kakor na tujem tržišču med prvimi, kažejo številne nagrade. Na mednarodnem sejmu v Beogradu leta 1973 je žirija tujih strokovnjakov tovarni Toko enajstič prisodila prvo mesto in ji podelila nagrado Zlato košuto. Do takrat so se sejma udeležili 14-krat. Za to je imel zasluge oblikovalec Janez Repanšek.

Kljub veliki konkurenci iz držav s cenejšo delovno močjo so v Toko izdelovali okrog dvesto vrst luksuznih ženskih torbic. Toko se je hitro širilo in je leta 1970 zaposlovalo že 1200 delavcev, tako je bilo v Občini Domžale med podjetji z največ zaposlenimi.

Zaradi vedno večje konkurence na domačem tržišču in tudi zaradi uvoza manj kakovostnih in cenejših galanterijskih izdelkov pa je morala tovarna svojo proizvodnjo krčiti. Iz tovarne je odšlo tudi veliko usposobljenih galanterijskih strokovnjakov, delavcev in mojstrov, ki so z galanterijsko dejavnostjo začeli na svoje in jih je samo v občini Domžale blizu trideset. Zaradi krčenja svojega programa je podjetje že v letu 1992 opustilo obrat II. Stroje in opremo je razprodalo. Zemljišče in slabo vzdrževano tovarniško poslopje pa je bilo na osnovi denacionalizacijskega zakona 27. oktobra 1992 vrnjeno zakonitima lastnikoma Vinku in Tonetu Okršlarju.

8.2 Helios Domžale

Dve leti po začetku redne proizvodnje v Marxovi tovarni na Količevem, je bilo ustanovljeno prvo podjetje kemične industrije tudi v Domžalah. Na izrednem občnem zboru delničarjev podjetje Bistra, kovinska in lesna industrija Domžale, so 19. novembra leta 1926 sklenili preusmeriti proizvodnjo v izdelovanje kemičnih izdelkov, zlasti olja, barv in lakov. Delniška družba Bistra je bila ustanovljena 2. oktobra 1919, tovarna pa je začela obratovati v začetku naslednjega leta v Kušarjevem mlinu v Zgornjih Domžalah.

Druga svetovna vojna podjetja skoraj ni bistveno prizadela, po vojni je delovalo v okviru ministrstva za industrijo in rudarstvo LRS, leta 1946 pa je bilo zaplenjeno oz. nacionalizirano. 19. januarja 1949 je prišlo do združitve dveh podjetij za isto tovarniško ograjo, in sicer iz takratne Kemične tovarne Domžale (suhe barve) in Tovarno škrob-dextrin Domžale. Leta 1959 je nastala Združena kemična industrija Domžale, z združitvijo Kemične tovarne Domžale in Tovarne barv in lakov Helios s samostojnima obratoma v Domžalah in na Količevem.

1. januarja se je združeno podjetje preimenovalo v Helios Kemična industrija Domžale. Z združitvijo podjetij so tehnološko uskladili obe tovarni, razširili proizvodnji program in bolj gospodarno izkoriščali obratna sredstva.

Do leta 1974 so v Helios domžale kljub pomanjkanju denarja za investicije z ranimi preureditvami in dozidavami pridobili nove prostore: obnovo kurilnice, oddelek instantiranih škrobov, pisarniški prostor, vratarnico, ograjo in mostno tehtnico. Kasneje se je investiralo v glavnem v škrobarno. Leta 1978 je bil dograjen in dan v poskusno obratovanje nov proizvodnji objekt za škrobne modifikate, kjer je potekala oksidacija škroba, pridobljenega iz krompirja. Leta 1979 so posodobili linijo za proizvodnjo instant lepil. Dodali so še en večji valj za sušenje škrobnih suspenzij. V osemdesetih letih so zaprli obrat za izdelavo minija in prostor preuredili v skladišče. Leta 1987 so začeli pridobivati škrob iz pšenice. Potrebna je bila rekonstrukcija zgradbe in postavitev novega obrata.

Po treh letih so kupili še separator na principu ciklona (suha separacija), ki je ločeval škrob po velikosti delcev. Zadnja investicija v škrobarno je bila leta 1995 s postavitvijo obrata za suho kationizacijo škroba. Ves ta čas je škrobarno delala le z zmanjšano zmogljivostjo. Zelo jo je prizadel razpad jugoslovanskega trga. Majhnost proizvodnje in šibko surovinsko zaledje pa sta

vodila v nerentabilnost. Leta 1995 je bila ustavljena proizvodnja škroba, ki ga sedaj uvažajo. Kasneje so bili stroji iz škrobarne odmontirani in prodani. V proizvodnem programu Heliosa, Kemične tovarne Domžale so še: proizvodnja barv za označevanje cestišč, proizvodnja premazov za gradbeništvo in proizvodnja usnjarskih barv.

9. Razvoj komunale

9.1 Ceste

Domžale so se začele razvijati že v 15. stoletju, saj so tod tovorili veliko blaga, ki so ga brodarji prevažali po Savi iz Hrvaške, Dolenjske in Štajerske do Zaloga pri Ljubljani. Tu so blago prevzeli tovarniki ter ga tovorili na Gorenjsko in v Italijo. Poleg tega so prenašalci skozi naše kraje tovorili blago iz Ogrske proti Italiji. Valvasor posebej omenja prenašalce tovorov na Goričici, ki leži med Dragomljem in Mengšem, to so današnje Domžale.

Do 17. stoletja je glavni promet potekal skozi Kamnik in Tuhinjsko dolino, po Črnem grabnu pa le stranski promet. Skozi Domžale je v tem času potekal promet iz Zasavja proti Kamniku. Ko so v letih 1720 do 1728 obnovili staro rimsko cesto Dunaj – Trst je bil med Domžalami in Virom leta 1724 zgrajen most čez Kamniško Bistrico, je promet spet stekel po Črnem grabnu. Pri mostu je na virski strani v plošči izklesana letnica 1724, ki je sedaj zasuta. Takrat je bila postavljena mitnica.

Po konskripcijskem popisu je bila glavna trgovska cesta Ljubljana – Dunaj skozi Stob in Domžale dobro vzdrževana, za vzdrževanje je skrbela država. Okrajno cesto od Šentjakoba skozi Dragomelj, Študo in Domžale so vzdrževali s sredstvi občinske blagajne. Za vzdrževanje krajevnih cest iz Stoba proti Trzinu, Mengšu in Jaršam, v Depali vasi, v Domžalah, Študi, Dragomlju, Šentpavlu in na Pšati so morale skrbeti občine oziroma njeni prebivalci sami, zato so bile navadno slabše vzdrževane.

Z dograditvijo železnice po zasavski strani je sredi prejšnjega stoletja cestni promet precej upadel. Ponovno je promet med vzhodom in zahodom skozi naše kraje oživel po drugi svetovni vojni z razvojem avtomobilizma.

Tretje veliko delo je bilo asfaltiranje ceste Dragomelj-Pšata-Šentjakob. Denar so dali občina Domžale, občina Ljubljana Bežigrad, Krajevna skupnost Dragomelj-Pšata in krajani. Del denarja so porabili tudi za asfaltiranje odcepov Dragomelj-Mala Loka, Pšata-Bišče in Pšata-Beričevo. Konec leta 1978 so v Dragomlju začeli z graditi nekaj več kot kilometer dolgo obvoznico. Hkrati so morali zgraditi tudi dva mostova. Gradnja je bila zaradi zamočvirjenega zemljišča težavna. Kljub težavnim delom pri gradnji mostov je v marcu 1980 promet že stekel po novi cesti. V letu 1962 so zaradi večje varnosti pešcev, kolesarjev in drugih udeležencev v prometu začeli graditi vzporednico magistralne ceste M 1/10 od Trzina do Domžal in naprej proti Dobu. Na zimo 1986 je bila obnovljena cesta med Domžalami in Mengšem.

9.2 Gradnja avtobusne postaje v Domžalah

Konec leta 1968 so na povsem zgrešeni lokaciji v Kolodvorski ulici v Domžalah začeli graditi avtobusno postajo. Ker je bil povsem zgrešen tudi načrt stavbe, tu ni bilo nikoli avtobusne postaje pa tudi za druge namene so poslopja ni dalo smotrno preurediti. Zato so ga pozneje temeljito predelali. Zanimiv je podatek, da je bilo leta 1970 v občini 342 km cest, od teh je bilo asfaltiranih 92 km. Povprečno je imel vsak šestnajsti občan domžalske občine avtomobil, vsak deveti pa motorno kolo. Poraba goriva se je od leta 1945 iz 46 litrov na občana v letu 1970 povečala na 235 litrov na občana.

9.3 Železnica

Napredku Domžal je veliko pripomogla kamniška železnica. V Domžale je vlak prvič pripeljal 21. novembra 1890. Če bi se bili Mengšani v odločilnem trenutku, ko jim je bilo ponujeno, da bi železnica potekala skozi Mengeš, odločili zanj, bi Domžale danes ne bile to, kar so.

Železniško transportno podjetje je sklenilo, da bo s 1. februarjem 1968 zaradi nerenatabilnosti prenehalo s prevozi vlakov na kamniški progi. Ljudje so tej odločitvi nasprotovali, zato so občine Bežigrad, Domžale in Kamnik pripravile sestanek. Kljub protestom in prizadevanju zlasti Domžal in Kamnika, so s 1. junijem prenehali voziti osebni vlaki, še naprej pa so vozili tovorni vlaki. Tako je proga obstala in je niso razgradili, kakor v nekaterih drugih primerih. Škoda je le, da železniška proga deli Domžale na dva dela.

Potniški promet po železnici skozi Domžale zopet vozi od leta 1997. Dne 20.9.1991 so slovesno praznovali 100-letnico začetka vožnje vlaka skozi Domžale.

9.4 Vodovod

Največja komunalna gradnja v krajih je bila napeljava vodovoda. Največ denarja je dalo Komunalno podjetje Domžale, nekaj občina Domžale in prebivalci Dragomlja in Pšate. Vodovod so Domžale dobile leta 1961. Na območju občine je bilo do leta 1970 na novo zgrajenega 187 km vodovodnega omrežja. Na to omrežje je bilo priključenih 3400 zgradb in je zdravo pitno vodo iz vodovodov tako uživalo okrog 25.000 prebivalcev, kar je 86 odstotkov prebivalcev. Brez javnih vodovodov je ostalo še 81 zaselkov s 4300 prebivalci. V letu 1970 je bilo že 21 rezervoarjev z 2.489 m vode. V letu 1969 je podjetje Vodovod Domžale v glavnem dokončalo gradnjo vodovoda v Dragomlju in na Pšati. V letu 1970 sta se združili delovni organizaciji Vodovod in Cestno podjetje.

Ob 15-letnici vodovoda v Domžalah je bila v soboto 11. septembra 1976 na črpališču na polju majhna slovesnost. Direktor Komunalnega podjetja Domžale Albin Pavlin je ob tej priložnosti povedal nekaj zanimivih podatkov med drugim, da je v petnajstih letih delovalo enajst odborov, v njih kar 132 odbornikov, ki so si prizadevali, da bi prebivalci dobili zdravo pitno vodo. V občini je bilo že skoraj 200 km vodovodnega omrežja, okoli 20 rezervoarjev, sedem črpališč in šest zajetij. Dobili so 172 litrov vode na sekundo. Z vodo so oskrbovali 96 naselij. Dnevna poraba vode na osebo se je od 30 litrov v letu 1947 povečala na 180 litrov v letu 1976. Kot novost je direktor omenil radijsko zvezo med rezervoarji na Šumberku in črpališčem za avtomatsko vključevanje črpalk. Najbolj prizadevni člani vodovodnih odborov so ob tej priložnosti prejeli priznanja.

9.5 Kanalizacija

Prve odseke kanalizacijskega omrežja so Domžale dobile leta 1958. Leta 1970 je bilo že okrog 18 km kanalizacijskega omrežja. Gradnja kolektorja med kamniško in domžalsko občino je potekala v letu 1974. Od občinske meje pri Homcu do Štude je kolektor dolg 6.360 metrov. Občina Domžale je prevzela 80 odstotkov stroškov, 20 pa kamniška. Stroške za gradnjo čistilne naprave pa sta si občini delili: 60 odstotkov domžalska in 40 kamniška. Občinski odbor je na seji 26. decembra 1962 sprejel sklep o tarifi kanalščine.

Elektrifikacija Domžal in okolice

Leta 1905 je Krizant Ladstatter kupil od Janeza Juvana za 27.000 goldinarjev posestvo v Zgornjih Domžalah, kjer sta bili pozneje Usnjarna in usnjarska šola in zgradili elektrarno za potrebe slamnikarske tovarne. V Domžalah je prvič zasvetila elektrika pred božičem 1910 in

sicer s pomočjo dinamov z regulatorjem na motorni pogon. Zasvetila je najprej v cerkvi v Društvenem domu.

Leta 1920 so Domžale dobile elektriko iz hidroelektrarne, ki jo je na Mlinščici v Spodnjih Domžalah zgradil Anton Skok. Dinamo je poganjala dvojna francisova turbina. Prej je na tem prostoru stal Knezov mlin in hiša. Oba sta leta 1878 pogorela. Skok je imel tu že od leta 1911 svojo žago venecijanko in polnojarmenik. Oboje je bilo leta 1948 podržavljeno, sedaj je tam trgovina Slovenijales.

Ivan Loboda-Trobentarjev iz Štude, se je v takratni Bistri, kjer je sedaj Helios Domžale, izučil za ključavničarja. Po krajši zaposlitvi v Willmanovem podjetju v Ljubljani in v Krizantovi slamnikarski tovarni v Domžalah ter odsluženju vojaškega roka, se je leta 1972 zaposlil v Skokovi elektrarni. Tu se je pri elektriku Lovru Majniku priučil za nov poklic. Ko so Kranjske deželne elektrarne leta 1931 prevzele električno omrežje Skokove elektrarne, je delal pri tem podjetju pri rajonskem mojstru Francu Žnidarju.

Skladišče elektromateriala je bilo od leta 1932 ali že prej pri Janušu v Domžalah. Drogove in drug material za gradnjo omrežij in daljnovodov je razvažal najprej gostilničar Franc Januš, pozneje pa njegov hlapec Tomaž Pelc. Zaradi izredno slabih elektro-energetskih razmer so že leta 1967 ustanovili odbor za organizacijo obnove. Električna je bila tako slaba, da niti radia niso mogli več poslušati. Z denarno pomočjo vaščanov, občine Domžale in podjetja Elektro Ljubljana, ki je vsa dela izvajalo, je bila leta 1972 zgrajena TP Pšata, DV in NNO. Pšata je ob tej priložnosti dobila tudi javno razsvetljavo.

V študi so med leti 1920 in 1922 skoraj vse hiše dobile elektriko za razsvetljavo iz Elijeve elektrarne – mlina. Dragomelj je v letu 1969 dobil novo TP in tako je bil odpravljen problem slabe napetosti. Stekle so priprave za gradnjo TP na Pšati.

10. Razglasitev Domžal za trg leta 1925

Povišanje Domžal v trg z ukazom najvišjega nosilca oblasti v državi kralja Aleksandra 31. marca 1925 je pomemben dogodek v njihovi zgodovini kot priznanje za dosežke v bogati gospodarski, kulturno-prosvetni in telesnovzgojni dejavnosti ter spodbuda za njihov nadaljnji razvoj v središče južnega dela tedanjega kamniškega okraja. Z razglasitvijo Domžal za trg je bila povezana tudi pravna institucija pravice do trgovanja oziroma sejmov in pomeni potrditev dejstva, da so presegle značaj agrarnega naselja.

Redko kateri kraj na Slovenskem je od srede 19. stoletja do razglasitve za trg in v nadaljnjem razvoju do povišanja v mesto leta 1952 doživel tolikšno uveljavitev ter napredek na gospodarskem, socialnem, prosvetnem, kulturnem in telesnovzgojnem področju kot Domžale, ki imajo kot naselje okoli protiturškega tabora na Goričici korenine že v rimskem obdobju.

Časnik Slovenski narod je leta 1925 v posebnem uvodniku poudaril, da so Domžale lahko vzor stoterim slovenskim občinam, kako je treba usihanje dohodkov od agrarnega gospodarstva nadomestiti in obogatiti z oblikovanjem podjetij male in srednje industrije, vzornega obrtništva, spretnih trgovine, na drugi strani pa so tudi zgled, kako je mogoče v manjših krajih ustvariti središča kulturnega življenja. V takšnih prizadevanjih tiči vzgledna splošno narodna zasluga, ki si jo je pridobil trg Domžale za vso Slovenijo! Ob razglasitvi za trg so si Domžale zastavile številne kratkoročne in dolgoročne cilje, ki so jih v poldrugem desetletju do druge svetovne vojne in po njej do pridobitve statusa mesta uspešno udeležale.

Krepitev vloge Domžal na prelomu 19. in 20. stoletja

Rast Domžal po začetku razvoja slamnikarske industrije v šestdesetih letih 19. stoletja kaže zlasti veliko povečanje prebivalstva do njihove razglasitve za trg. Leta 1869 je živelo v Domžalah 1061 prebivalcev, do leta 1900 se je njihovo število povečalo na 1903, leta 1925 na

nad 2000 prebivalcev, ob povišanju v mesto 1952. leta pa so štele 3558 prebivalcev. Vzporedno s podvojitvijo prebivalcev v sedmih desetletjih pred povišanjem v trg, ob dejstvu, da se jih je v začetku 20. stoletja skoraj petina izselila v Združene države Amerike, je naraščalo tudi število hiš. Teh je bilo leta 1925 v Zgornjih in Spodnjih Domžalah, Stobu in Študi že 350, med njimi pa so zlasti tovarniška poslopja, enonadstropnih zgradb je bilo 44, tudi v arhitekturnem pogledu spremenila vaški videz Domžal. V času, ko so postale trg, so po številu prebivalcev presegle večino trgov, ki so takšen status dobili v prejšnjih stoletjih. Tako so presegle sosednji Mengeš, ki je postal trg leta 1867, že konec 19. stoletja za več kot 350 prebivalcev, Moravče, povišane v trg v 18. stoletju, pa so imele leta 1900 le nekaj več kot 300 prebivalcev. Po kriteriju glede na število prebivalcev bi Domžale zaslužile povišanje v trg že mnogo prej.

Domžale pa so s težavo, po stoletnem boju, dosegle uveljavitev svojega pomena tudi na cerkvenem področju. Svojo župnijo so dobile šele leta 1908, torej v času, ko je bila podružnica mengeške fare na Goričici največja na vsem Kranjskem in je štela nad 2200 »duš«, vanjo pa je bila vključena tudi Depala vas. Večina starih okoliških župnij ni dosegla niti polovice tega števila, kot je poudaril leta 1903 takratni domžalski beneficijant Franc Bernik. Tedaj je v svoji pridigi, ki je postala zgodovinskega pomena za Domžale, nujnost ustanovitve fare utemeljil z verskimi potrebami, toda poudaril je tudi dejstvo, da bo pglavitni problem njene osamosvojitve od mengeške fare odkupnina za izpad njenih velikih dohodkov od podružnice na Goričici oziroma Domžal, ki so tedaj po gospodarski moči in številu prebivalstva že znatno presegle Mengeš. Zbiranje prostovoljnih prispevkov domžalskih vernikov za samostojno faro je uspešno potekalo. Potem ko so bila na Goričici dokončana vsa gradbena dela, potrebna za samostojno delovanje župnije ter pridobljena tudi vsa dovoljenja deželnih in osrednjih oblasti; na ministrstvu za prosveto in verstvo na Dunaju je za rešitev domžalske prošnje uspešno posredoval državnozborski poslanec dr. Janez Evangelist Krek. Ustanovitev fare je bilo pomembno priznanje velikemu napredku Domžal od srede 19. stoletja.

Vloga Domžal za širšo okolico se je krepila hkrati s širitvijo njihove industrije, obrti in trgovine, v tem pogledu pa je zanje postala kar največjega pomena tudi železnica. V pripravi na njeno gradnjo so aktivno sodelovali tudi domžalski podjetniki, v Domžalah pa je bil tudi večji posvet pglavitnih interesentov za novo železnico. Pomembni delničarji kamniške lokalke so bili podjetnik Peter Majdič iz Jarš ter tovarnarja Krizant Ladstatter in Jakob Oberwalder. Domžalčani si izdajo zakona o gradnji železnice skozi njihov kraj navdušeno pozdravili. Na domžalsko postajo je prvi vlak pripeljal 21. novembra 1890, redni potniški in tovorni promet po novi železnici pa je stekel januarja 1891. List Domžalec je leta 1925 posebej poudaril, da so z njo postale Domžale prometno središče vse domžalske okolice. Franc Bernik pa je v svoji Zgodovini fare v Domžalah leta 1923 ugotovil, da je promet na domžalski železniški postaji izredno velik, tako osebni, kakor tudi tovorni. Zlasti slamnikarska, mlinska, lesna in druga industrija ter obrt polni na tej postaji kar cele vagone. V Domžalah sta imeli sedež dve javni ustanovi širšega pomena. Leta 1911 je deželni odbor Kranjske ustanovil zdravstveno okrožje Domžale za opravljanje terenske zdravstvene službe v še sedmih sosednjih vaških občinah. Leta 1921 so državne oblasti v Domžalah ustanovile oddelek finančne kontrole z delokrogom v 18 sosednjih občinah.

Od leta 1864 je delovala v Domžalah redna ljudska oziroma osnovna šola, ki je bila leta 1920 povišana v šestrazrednico, naslednje leto pa je v njeni zgradbi začela s poukom še obrtno-nadaljevalna šola, ki so jo obiskovali tudi vajenci iz sosednjih občin. Pošta je bila v kraju ustanovljena leta 1880, leta 1925 pa povišana v IV. razred državnih pošt. Brzjav je bil v Domžale uveden leta 1881, telefon pa napeljan leta 1916. Orožniška postaja je začela delovati leta 1882.

Domžale so imele sredi dvajsetih let preteklega stoletja vse pomembne javne ustanove, visoko razvito gospodarstvo z 11 slamnikarskimi tovarnami ter tovarno kovinskih in lesnih izdelkov, obrtnikov in trgovcev pa je bilo 120. Kulturno, telesnovzgojno, humanitarno in narodnoobrambno dejavnost je tedaj izvajalo deset društev z velikim številom članov.

11. Zaključek

Izdelava seminarske naloge nama je vzela kar nekaj časa, saj je bil največji problem pri sami izdelavi pridobivanje virov iz katerih bi lahko črpala zgodovinske podatke. Le teh je na splošno dokaj malo tako, da sva si dosti pomagala tudi z ustnimi viri, ki pa mogoče niso tako zanesljivi. Prav zato pa sva vse dobljene podatke, ki sva jih dobila preko ustnih virov skrbno preverila v knjižni literaturi, ki nama je bila na voljo.

Seminarska naloga nama je v splošnem razkrila mnogo zgodovinskih podatkov za katere nisva vedela pa čeprav oba prihajava iz tega območja. Slamnikarstvo kot panoga je bila v tistem času gonilna sila, ki je k razvoju Domžal prispevala izrazit delež.

12. Povzetek

Domžale se mogoče ne morejo pohvaliti z visokodonečimi zgodovinskimi dogodki, vendar pa so kljub temu lahko ponosne na vse drobne dogodke, ki so se zgodili od prve omembe Domžal, med leti 1200 in 1230. Res je, da so bile recimo Domžale za trg razglašene kasneje kot Mengeš, vendar pa je njihov razvoj privedel do tega, da so občino Mengeš že davno ujeli in jo tudi prehiteli. Razvoj pa se še zdaleč ni ustavil. Še vedno je dovolj stvari, ki jih je potrebno razviti in bodo v prihodnosti še močno vplivale na občino Domžale.

Slamnikarstvo je dalo ljudem delavske navade, ki so jih pridno in temeljito izkoristili za dobro svojega kraja. Prav tako pa je slamnikarstvo postavilo temelje bodočega razvoja Domžal. Slamnikarstvo je bilo povod za razvoj novih industrij, ki so zaposlovale ljudi potem, ko so le ti ostali brez službe. Na podlagi tega pa je ta nova industrija oblikovala tudi pravo industrijsko delavsko družbo.

Začetki slamnikarstva segajo v dobo merkantilističnega gospodarstva, ko je država pospeševala trgovanje, obrtno in industrijsko proizvodnjo ter uvajanje novih obrtnih panog, to je v prvo polovico 18. stoletja. Po ustnem izročilu naj bi prvi Ihanski izdelovalec Slamnikov to obrt ljubosumno čuval zase in svojo družino. Vendar je moral zaradi velikega povpraševanja naučiti tudi druge. Tako se je pletenje kit in šivanje slamnikov najprej razširilo v Žeje, nato tja do Save in Domžal ter v širšo okolico.

Na začetku so za pletenje kit uporabljali pšenično slamo, ki so jo poželi na poljih in jo nato omlatili. Iz omlatenih snopov pa so potem ženske izvlekle primerne slamo za pletenje. Izdelava samih izdelkov iz slame pa je potekala po hišah, kjer so se skupaj zbrali ljudje iz vasi.

Kasneje so v slamnikarstvo stopili Tirolci, ki so slamnik iz pokrivala za zaščito pred soncem dvignili v modni dodatek. S tem pa se je začela tudi trgovina povezana s slamniki. Pogoj za trgovino pa je bila tudi večja proizvodnja, to pa je pomenilo tudi izgradnjo novih tovarn. Domžale so bile Tirolcem že dolgo poznane po pletenju kit. Vedeli so, da imajo dovolj delavcev, ki so dobro izobraženi na tem področju. Prav tako pa so bile Domžale ugodne zaradi svoje lege. Proizvodnja se je tako samo povečevala in je leta 1880 štela že okoli 1 milijona kosov.

Kasneje so se zaradi manjše krize, ki je zavladala v slamnikarstvu, začeli posamezniki odločati za lastno slamnikarsko obrt. Tako je v Domžalah zraslo veliko novih podjetij, ki so zagotavljala delo slamnikarskemu delavstvu.

13. Viri

Knjige:

Bernik, Franc: Zgodovina fare Domžale; Domžale: 1939

Bogataj, Janez: Domače obrti na Slovenskem; Državna založba Slovenije., Ljubljana: 1989

Stiplovšek, Miroslav: Razglasitev Domžal za trg leta 1925; NUK Ljubljana., Domžale: 2005

Stražar, Stane: Oj ta slamnik; NUK Ljubljana., Domžale: 1994

Stražar, Stane: Na pomoč. Razvoj gasilstva v občini Domžale; Domžale: 1980

Brošure:

Iz preteklosti slamnikarstva v domžalski okolici s poudarkom na domačih proizvajalcih;
Zbornik občine Domžale; Domžale: 1979

Strokovne organizacije slamnikarskega delavstva; Stiplovšek, Miroslav; Domžale: 1922

Propad slamnikarske industrije in razvoj novih panog na domžalskem območju Stiplovšek,
Miroslav; Domžale: 1941